

TOMASZ DEMIDOWICZ (Biała Podlaska)

Statut Organiczny Królestwa Polskiego w latach 1832-1856

Wybuch, a następnie klęska powstania listopadowego 1830/31 r. dostarczyły carowi Mikołajowi I (1825-1856) wystarczający pretekst do likwidacji dotychczasowej autonomii Królestwa Polskiego i zniesienia liberalnej Konstytucji 1815 r. Aktem prawnym o znaczeniu zasadniczym dla ukształtowania się przyszłego ustroju Królestwa, który to czynił, był Statut Organiczny z 14/26 II 1832 r. Uroczystie ogłoszony w salach zamku królewskiego w Warszawie 13/25 III 1832 r. przez feldmarszałka Iwana Fiodorowicza Paskiewicza (1782-1856), zwycięzcę powstania, ówczesnego gubernatora generalnego, prezesa Rządu Tymczasowego i głównodowodzącego I Armią Czynną, zamykał okres tymczasowości w Królestwie Polskim. Zmieniał dotychczasowy status formalno-prawny Królestwa wobec Cesarstwa. Wbrew przyjętemu dotychczas pogładowi w historiografii nie pozostał na papierze, lecz wprowadzony został w życie w taki sposób i w zakresie, jaki odpowiadał imperialnej polityce caratu. W oparciu o jego zapis władze zaborcze przeprowadziły w latach 1832-1856 proces tzw. „ostatecznej organizacji” Królestwa Polskiego i jego unifikacji z Cesarstwem Rosyjskim. Z uwagi na znaczenie, jakie odegrał w praktyce ustrojowej Królestwa Polskiego, zapoznanie się z treścią postanowień Statutu Organicznego z 1832 r., jak też prześledzenie sposobu i zakresu jego realizacji, staje się pouczające i konieczne.

I. Charakterystyka treści aktu. Złożony z 69 artykułów, 5 rozdziałów obejmujących: Przepisy ogólne (art. 1-21), O głównym i miejscowym zarządzie (art. 22-41), O zgromadzeniach szlacheckich, zgromadzeniach okręgowych (gminnych) i o radach wojewódzkich (art. 42-52), O zgromadzeniach Stanów Prowincjonalnych (art. 53-54), O porządku sądowniczym (art. 55-67) i 2 artykułów końcowych (art. 68-69), Statut Organiczny 1832 r. na pierwszym miejscu regulował na nowo stosunek prawnopolityczny między Królestwem a Cesarstwem. Znosił stosunek, który miał charakter „nierównej unii realnej”¹,

¹ H. Izdebski, *Rada Administracyjna Królestwa Polskiego w latach 1815-1830*, Warszawa 1978, s. 44; por. S. Zembrzuski, *Rosja i Królestwo Polskie. Stosunki prawno-państwowe od r. 1815*

a w którym Konstytucja 1815 r. stanowiła istotny czynnik. Ograniczał Królestwo Polskie do roli jednej z prowincji Cesarstwa, gdyż w art. 1 stwierdzał, że „Królestwo Polskie przyłączono na zawsze do Państwa Rosyjskiego stanowi nierozzerwalną część tego państwa”². Znosił oddzielną koronację cesarzy rosyjskich na królów polskich, dopuszczając jedynie udział delegatów z Królestwa w uroczystościach tego rodzaju w Moskwie (art. 3). Ustalał wspólną regencję dla Cesarstwa i Królestwa, znosząc przysięgę konstytucyjną cesarzy rosyjskich, jako królów polskich, uwalniając ich w ten sposób od obowiązku liczenia się z interesem Królestwa i społeczeństwa polskiego. Milcząco znosił złożony z Izby Poselskiej i Senatu Sejm Królestwa Polskiego. Rozwiązywał w sposób zawołowany Wojsko Polskie, drugi symbol autonomii, zapowiadając włączenie go w skład armii rosyjskiej. Odkładał na okres późniejszy „określenie liczebnego udziału Królestwa w składzie armii Cesarstwa” i kosztów jego utrzymania, co w tym przypadku równoznaczne było z określeniem wielkości poboru z Królestwa do armii zaborczej. Zapowiadał natomiast wydanie oddzielnej ustawy określającej stan liczebny armii stacjonującej w Królestwie (art. 20). Gwarantował odrębność skarbu Królestwa, ale w niejasny sposób mówił „o uczestnictwie Królestwa w wydatkach Cesarstwa”, odkładając uregulowanie tej sprawy osobnym postanowieniem (art. 14-17). Potwierdzał funkcjonowanie Banku Polskiego i Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego (art. 18).

Poręczał narodowy charakter administracji i sądownictwa, uznając język polski za urzędowy (art. 34). Pozostawiał obowiązujące dotychczas w Królestwie kodeksy prawa cywilnego i karnego (art. 1). Pozostawiał instytucję, która na zewnątrz podkreślała odrębność Królestwa, pod nazwą Sekretariatu Stanu Królestwa Polskiego z ministrem sekretarzem stanu (art. 32, 33). Ale oprócz działającego w Petersburgu Komitetu do Spraw Królestwa Polskiego, którego nie uwzględniał, powoływał do życia osobny Departament Interesów Królestwa Polskiego w rosyjskiej Radzie Państwa (art. 31). Czyniąc z tego organu główny ośrodek projektodawczy Królestwa Polskiego, gdyż powierzał mu przygotowywanie projektów ustaw dla Królestwa „po uprzednim i starannym porównaniu z ustawami istniejącymi w innych częściach Cesarstwa”. Miał także departament ten przeglądać i zatwierdzać budżet roczny Królestwa, a więc decydować o wszystkich kluczowych sprawach Królestwa Polskiego. Od jego sugestii i wniosków zależały decyzje cara. Na niekorzyść Królestwa

do 1832, „Przegląd Prawa i Administracji” R. 1904, t. XXIX, cz. I, s. 904; A. Dziedziczki, *Stosunek prawno-państwowy Królestwa Kongresowego do Rosji*, „Themis Polska”, R. 1917 seria II, t. VII, s. 16-25.

² Statut Organiczny Królestwa Polskiego z 14/26 II 1832 r. Dziennik Praw Królestwa Polskiego (DPKP) t. XIV, s. 173-249; „Dziennik Powszechny” Nr 83 z 26 III 1832 r., s. 339-342; „Gazeta Codzienna” Nr 84-85 z 27-28 III 1832 r., s. 341-347; *Konstytucje polskie 1797-1921*, wydał M. Handelsman, Warszawa 1922, s. 100-107; Wybór tekstów źródłowych w historii ustroju ziem polskich 1897-1908 zestawił F. Połomski, Wrocław 1977, s. 52-59; *Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych...*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 203-208.

regulował stosunki handlowe, zapewniając, że układane one będą „zgodnie ze wzajemnymi widokami prowincji połączonych ogólnym krajowym dobrem” z zachowanym odrębnym zarządem (art. 19). Zawęził samodzielność Królestwa Polskiego do pewnej ściśle określonej odrębności ustrojowej z jednym celem „aby Królestwo Polskie mając osobny potrzebom jego odpowiedni rząd, nie pozostawało być połączoną częścią Cesarstwa naszego, aby (...) mieszkańcy tego kraju składali odtąd z Rosjanami zjednoczony, zgodnymi braterskimi uczuciami naród”³.

W zakresie praw obywatelskich Statut utrzymywał zgodnie z Konstytucją 1815 r. wolność wyznania, zapewniając „szczególną opiekę” rządu nad religią rzymskokatolicką (art. 5), gwarantował pozycję materialną duchowieństwa rzymskokatolickiego i greckokatolickiego (art. 6). Zapewniał nietykalność wszelkiej własności, ale wprowadził karę konfiskaty majątku za najcięższe przestępstwa stanu (art. 11, 12). Gwarantował indygenaty Rosjanom, którzy zamieszkają w Królestwie Polskim i nabędą własność nieruchomą, zastrzegając wyłącznie prawo nadawania indygenatu bez żadnych ograniczeń carowi (art. 21). Gwarantował wolność osobistą obywateli (art. 8) i swobodę przenoszenia się (art. 11). W podobny sposób, jak Konstytucja 1815 r. regulował inne kwestie ochrony prawnej, prawo własności i wolności przesiedlania się (art. 7, 8, 9 i 25). W odróżnieniu od postanowień Konstytucji 1815 r., Statut nie gwarantował wolności druku, sankcjonował i zapowiadał wydanie oddzielnych przepisów w tej sprawie wzorowanych na przepisach funkcjonujących w Cesarstwie (art. 13).

W strukturze władz rządowych i administracyjnych reaktywował Statut Organiczny 1832 r. w pierwszym rządzie Radę Administracyjną, której powierzał „główny zarząd” Królestwa (art. 22, 27, 37, 38). Nowa Rada działała w imieniu cara pod kierunkiem namiestnika, którym w dniu proklamacji ogłosił się I.F. Paskiewicz, faktycznie kierujący sprawami Królestwa Polskiego po upadku powstania. Statut formalnie utrzymywał skład i kompetencje Rady Administracyjnej z lat 1826-1830, ale Rada przestawała być organem autonomicznego państwa, lecz zostawała tylko „organem szczególnego zarządu miejscowego Cesarstwa”. Przywracał Statut także Radę Stanu Królestwa Polskiego w składzie sprzed 1831 r. pod przewodnictwem namiestnika, jako organ opiniodawczy w sprawach dotyczących „ogólnego zarządu Królestwa” i kontroli rządu (art. 28, 29, 30, 38).

W strukturze władz rządowych o charakterze naczelnym Statut reaktywował także stanowisko namiestnika w Królestwie Polskim. Nie potwierdzał jednak – przypuszczać należy, że celowo kompetencji tego organu władzy z 29 IV 1818 r. jako samodzielnego czynnika władzy. Rzeczywista, wszechwładna rola namiestnika w osobie feldmarszałka Paskiewicza jako głównodowodzą-

³ Manifest carski z 14 II 1832 r. DPKP, t. XIV, s. 168-172; „Dziennik Powszechny” Nr 83 z 26 III 1832 r., s. 339; „Gazeta Codzienna” Nr 84 z 27 III 1832 r., s. 341.

cego I Armii Czynną sprowadzona została w Statucie do przewodnictwa w Radzie Administracyjnej i Radzie Stanu, gdzie w przypadku równości głosów rozstrzygnął lub zawieszał decyzje lub przedstawiał do rozstrzygnięcia carowi (art. 22, 24, 25). Pośredniczył przy ustalaniu kandydatów na zwolnione stanowiska (art. 26), przekazywał prośby, propozycje Rady Administracyjnej do cara i odbierał od niego rozkazy, które komunikował na forum rządu (art. 32). Większe i samodzielne uprawnienia Statut zapewniał namiestnikowi w dziedzinie zwoływania zapowiedzianych ciał samorządowych. Miał decydować o terminie, czasie trwania i przedmiocie narad tych ciał a także o wyborze przewodniczących zgromadzeń marszałków rad wojewódzkich (art. 41, 47).

Centralnymi organami administracji Królestwa Statut stanowił komisje rządowe, którym powierzał „interesa administracyjne” (art. 35). W odróżnieniu od przedpowstaniowych ministrów i dyrygujących w Rządzie Tymczasowym hr. F.J. Engla, kierować mieli komisjami dyrektorzy główni. W porównaniu z istniejącymi przed wybuchem powstania pięcioma komisjami rządowymi zredukował do trzech, powołując Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych, Interesów Duchownych i Oświecenia Narodowego, która ostatecznie zorganizowała się pod nazwą Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego. Utrzymał Komisję Rządową Przychodów i Skarbu oraz Komisję Rządową Sprawiedliwości.

Statut Organiczny 1832 r. pozostawiał także Najwyższą Izbę Obrachunkową, której zadaniem była „ogólna rewizja rachunków z dochodów i wydatków Królestwa”. Przewodnictwo nad jej pracami powierzał nie jak dotychczas prezesowi, ale na wzór w cesarstwie, kontrolerowi generalnemu (art. 36).

W organizacji terenowych władz administracyjnych Statut zachowywał dotychczasowy podział terytorialny Królestwa Polskiego na województwa, obwody – powiaty i wiejskie okręgi – gminy (art. 39). Nie zmieniał także struktury terenowych władz administracyjnych – komisji wojewódzkich w województwach, komisarzy obwodowych w obwodach, wójtów w gminach, burmistrzów i prezydentów w miastach (art. 40-41). Jednakże ustawodawca w tym miejscu zastrzegł sobie możliwość ewentualnych zmian, jakie dla ogólnego dobra Królestwa w czasie przyszłym mogą być uznane za potrzebne. Statut Organiczny z 1832 r. obok nieokreślenia ustawowego władzy namiestnika Paskiewicza, pomijał cały aparat wojskowo-policyjny związany z okupacją Królestwa trwającą od września 1831 r. W tym szczególnie instytucję naczelnika siły zbrojnej w województwach, działającą na podstawie specjalnej instrukcji Głównodowodzącego I Armii Czynną z 12 XI 1831 r., a sprawującą istotną i nadrzędną władzę w stosunku do cywilnych władz terenowych.

W sprawie organów przedstawicielskich, zamiast Sejmu zapowiadał Statut powołanie instytucji przedstawicielskiej dla całego Królestwa pod nazwą Zgromadzenia Stanów Prowincjonalnych (art. 53-54). Instytucja ta, powołana „dla naradzania się w interesach dotyczących dobra ogólnego Królestwa” (art. 53), miała mieć jedynie charakter doradczy. Statut nie określał składu ani

atrybucji tego organu, nie wyjaśniał, jakie przedmioty miały podlegać „narażaniu się”, odkładając tę sprawę na czas późniejszy (art. 54). Zapowiadał ponadto utrzymanie poprzednio istniejących ciał samorządowych stosownie do podziału administracyjnego Królestwa Polskiego – rad wojewódzkich w województwach, zgromadzeń szlacheckich w powiatach, zgromadzeń w miastach i gminach (art. 42-52). Nie przyznawał jednakże tym organom przedstawicielskim szerszych kompetencji i poddawał kontroli administracji szczebla naczelnego i centralnego.

Potwierdzał Statut Organiczny z 1832 r. także dotychczasową organizację i kompetencje sądownictwa, oparte na przepisach z okresu Księstwa Warszawskiego, tj. *Organizacji sądownictwa cywilnego* z 13 V 1808 r. w Księstwie Warszawskim oraz na pochodzących z 23 V 1808 r. *Przepisach dotyczących się organizacji oraz atrybucji władz sądowych i osób do składu należących* wobec niewejścia w życie stosownych postanowień Konstytucji z 1815 r. W postanowieniach w sprawie sądownictwa ustawodawca ograniczył się jedynie do zmiany nazwy Trybunału Apelacyjnego na Izbę Sądu Najwyższego, którego skład i zakres działania miał być określony w oddzielnej ustawie (art. 59, 67). Prawo łaski lub prawo zmniejszenia kary zastrzeżone zostało panującemu (art. 55). Nie zapewniał Statut jednakże niezawisłości sądom, przewidując możliwość zwolnienia sędziego z obowiązków oraz przeniesienie na inny urząd (art. 58). Pomijał funkcjonowanie wojskowego sądownictwa doraźnego, związanego z obowiązywaniem na ziemiach Królestwa Polskiego od września 1831 r. prawa stanu wyjątkowego.

Statut Organiczny Królestwa Polskiego z 1832 r. w dziedzinie stosunków prawno-politycznych między Królestwem a Cesarstwem inkorporował Królestwo w skład Cesarstwa jako jedną z prowincji, zapewniając jedynie pewną samodzielność skarbu, sądownictwa i administracji. Znosił znamiona odrębności Królestwa dwuizbowy Sejm, Wojsko Polskie oraz Konstytucję 1815 r. Postanowieniem zawartym w jednym z dwu końcowych artykułów o znaczeniu ogólnonormatywnym ustawodawca otwierał sobie możliwość swobodnej regulacji tego stosunku i uzupełnienia Statutu Organicznego z 1832 r., „stosownie do potrzeby i dopełnienia przez osobne ustawy” (art. 68). W zakresie praw obywatelskich nie wykroczył poza to, co gwarantowała Konstytucja 1815 r., ale potraktował kwestię praw i wolności obywatelskich drugoplanowo i wprowadzał karę konfiskaty.

Przywracał formalnie całą strukturę władz rządowych i administracyjnych istniejącą przed powstaniem na mocy Konstytucji 1815 r., z jednoosobowym namiestnikiem i kolegią Radą Administracyjną, Radą Stanu, komisjami rządowymi i Najwyższą Izbą Obrachunkową.

Sankcjonował dotychczasowy podział terytorialny Królestwa i istniejącą strukturę władz terenowych, ale zastrzegł możliwość dokonania zmian. Utrzymywał pierwiastek terenowych organów przedstawicielskich łącznie ze Zgromadzeniem Stanów Prowincjonalnych dla całego Królestwa, ale ogra-

niczał kompetencje i poddawał kontroli władz rządowych. Sankcjonował istniejącą organizację sądownictwa, ale nie zapewniał niezawisłości sądom.

II. Polityka realizacji Statutu a proces „ostatecznej organizacji” Królestwa Polskiego w latach 1832-1839. Statut Organiczny 1832 r. o powyższym charakterze umożliwił władzom zaborczym podjęcie nowej polityki wobec Królestwa Polskiego i przeprowadzenie procesu „ostatecznej organizacji” Królestwa, który w latach 1832-1856 przybierał różnorodny charakter. Zależne to było od sposobu i zakresu wcielania odpowiednich artykułów Statutu w życie z jednej strony, a z drugiej wynikało z całkowitego nieliczenia się z postanowieniami tych artykułów, które gwarantowały pewną odrębność administracyjną i prawną Królestwa. W pierwszym okresie realizacji Statutu Organicznego z 1832 r. obserwujemy chęć władz zaborczych do zreorganizowania władz rządowych i administracyjnych na podstawie prawnej wskazanej przez Statut i pierwsze próby zacierania odrębności Królestwa poprzez m.in. politykę upodobniania struktur społecznych i administracyjnych do istniejących w Cesarstwie.

Pierwszą instytucją Królestwa Polskiego, która ukonstytuowała się w oparciu o art. 22-23 Statutu Organicznego z 1832 r. jako „główny zarząd” Królestwa Polskiego, była Rada Administracyjna. Zebrana na swym pierwszym posiedzeniu inauguracyjnym 25 III 1832 r. pod przewodnictwem nowego namiestnika w osobie I.F. Paskiewicza, w składzie: gen. Aleksander Gregorjewicz Strogonow – dyrektor główny „prezylujący” w Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych Duchownych i Oświecenia Publicznego, Roman Iwanowicz Fuhrman – dyrektor główny, „prezylujący” w Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu, gen. Franciszek Ksawery Kossecki – dyrektor główny, prezylujący w Komisji Rządowej Sprawiedliwości, Ignacy Zieliński – kontroler generalny, gen. Józef Rautenstrauch – stały członek, Józef Tymowski – sekretarz stanu, przyjęła Statut Organiczny z 1832 r. „za główne prawidłó swego dalszego postępowania” i zobowiązała pozostałe władze rządowe i administracyjne „do ciągłości władzy”, a poszczególnych członków Rady do przedstawienia propozycji w sprawie wprowadzenia w życie Statutu⁴. Natomiast pierwszym aktem prawnym wydanym w rozwinięciu Statutu Organicznego była decyzja carska mianująca I.F. Paskiewicza – namiestnikiem. Wydanym ukazem z 22 III/3 IV 1832 r. z powołaniem się i wykonaniu art. 22 Statutu car Mikołaj oficjalnie mianował Paskiewicza namiestnikiem Królestwa Polskiego⁵. Sankcjonował w ten sposób wcześniejszą decyzję samego Paskiewicza, ogłoszoną w dniu proklamacji Statutu.

⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej cyt. AGAD), Rada Administracyjna t. I, sygn. 23 (dalej cyt. R. Adm. I-23), Prot. I Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z 13/25 III 1832 r., s. 9-10.

⁵ AGAD, R. Adm. I-22, Prot. 3 R. Adm. Król. Pol. z 1/13 IV 1832 r., s. 303-304; t. XIV, s. 249. „Dziennik Powszechny” Nr 832 z 26 III 1832 r., s. 342.

Kolejną decyzją carską idącą w kierunku organizacji władz Królestwa Polskiego na nowych podstawach było unormowanie kwestii zastępstwa namiestnika. Nastąpiło to ukazem carskim z 20 IV/2 V 1832 r. W wykonaniu i przy powołaniu się na art. 22, 27 i 28 Statutu uregulowano tę sprawę poprzez tryb wyznaczania przez cara dwa razy do roku zastępców namiestnika⁶. Następnym aktem rozwijającym art. 22-27 Statutu było zatwierdzenie 12/24 XII 1832 r. przez cara *Statutu Organizacyjnego* dla Rady Administracyjnej. W myśl tego aktu do kompetencji Rady Administracyjnej, jako „głównego zarządu” należeć miały „wszelkie przedmioty administracji „w takich sprawach jak; po pierwsze wydawanie potrzebnych rozporządzeń, zarządzeń wykonawczych; po drugie rozstrzyganie spraw przekraczających kompetencje dyrektorów głównych komisji rządowych i po trzecie nadsyłanie do Rady Stanu spraw do jej kompetencji należących”(art. 1 *Statutu Organizacyjnego*)⁷. Skład osobowy Rady stanowić mieli: dyrektorzy główni, prezydujący w komisjach rządowych, kontroler generalny i inni członkowie powołani przez cara. Przewodnictwo obradom Rady powierzono namiestnikowi lub podczas jego nieobecności członkowi Rady najstarszemu, wyznaczonemu do tej funkcji przez cara na każde półrocze. Nadawał mu prerogatywę zwoływania dwóch posiedzeń w tygodniu, posiedzeń nadzwyczajnych (art. 16), prawo udzielania urlopu wszystkim członkom Rady do 6 tygodni (art. 18). Ponadto zastrzegął namiestnikowi wyłączność prawa odbioru rozkazów i decyzji carskich i komunikowania ich na forum Rady (art. 21). Określał też ściśle prawa i obowiązki sekretarza stanu Rady Administracyjnej (art. 2, 25). Podobnie w rozwinięciu art. 28-29 znormalizowana została organizacja, określony skład i kompetencje drugiego z kolegialnych organów Królestwa – Rady Stanu. *Statut Organizacyjny* Rady Stanu z 12/12 XII 1832 r. powtarzał skład osobowy nowej Rady, który stanowić mieli dyrektorzy główni, prezydujący w komisjach rządowych, kontroler generalny, prezydujący Najwyższej Izby Obrachunkowej – jako członkowie Rady Stanu „zasiadający z urzędu”, urzędnicy zaszczytzeni godnością radców stanu i inni, wezwani do stałego lub czasowego zasiadania, mianowani mocą oddzielnych decyzji carskich. Nakładał na wszystkich członków wymóg składania specjalnej przysięgi na forum Ogólnego Zebrania Rady Stanu. Przewodnictwo pracom Rady powierzał namiestnikowi lub członkowi Rady wyznaczonemu do tej funkcji na czas nieobecności przez cara (art. 1-2 *Statutu Organizacyjnego*)⁸. Przewodniczącemu nadawał Statut prerogatywę zwoływania cotygodniowych posiedzeń zwyczajnych Rady, posiedzeń nadzwyczajnych, określaniu porządku obrad, prawo udzielania urlopu wszystkim członkom Rady i sekretarzowi stanu do 6 tygodni. Miał też przewodniczący

⁶ AGAD II Rada Stanu (dalej cyt. II RS) Królestwa Polskiego 1833-1842, sygn. 2, k. 98, Nominacje i dymisje członków Rady Stanu oraz prezydującego; DPKP, t. XIII, s. 453-456.

⁷ DPKP, t. XV, s. 70-100; „Dziennik Powszechny” Nr 55 z 26 II 1833 r., s. 232-236.

⁸ AGAD, II RS sygn. 1, k.1-36 Organizacja Rady Stanu 1833-1838; DPKP, t. XV, s. 102-170 „Dziennik Powszechny” Nr 56, 57 z 27-28 II 1833 r., s. 240-241, 245.

obowiązek cotygodniowego informowania cara o pracach Rady, przesyłania protokołów posiedzeń Zebrania Ogólnego Rady Stanu przez ministra sekretarza stanu Królestwa Polskiego, przestrzegania porządku obrad z prawem formowania ostatecznej decyzji Rady przyjętej większością głosów (art. 66-68). Prace przyszej Rady Stanu przewidywał w Ogólnym Zebraniu, w Komisji Instrukcyjnej i w co najmniej 3-osobowych komisjach tymczasowych, obradujących pod przewodnictwem „najstarszego” z wyłączeniem dyrektorów głównych komisji rządowych i kontrolera generalnego (art. 9-10). Określał skład i kompetencje Komisji Instrukcyjnej (art. 42-46) i komisji tymczasowych (art. 6, 11, 15, 42).

Zastrzegał *Statut Organizacyjny* tajność obrad Rady (art. 73-74) oraz anulował *Statut Organizacyjny* przedpowstaniowej Rady Stanu z 19 XI/1 XII 1815 r. i postanowienie o dawnym Zgromadzeniu Rady Stanu. Oficjalne ukonstytuowanie popowstaniowej Rady Stanu, tzw. II Rady Stanu, nastąpiło w oparciu o wskazane przepisy 29 IV/1 V 1833 r. Przewodniczący Rady namiestnik Królestwa I. Paskiewicz, zabierając głos, chciał widzieć tę Radę jako zastępujący „odtąd dawny skład prawodawczy, zobowiązany jedynie „tłumaczyć Monarsze prawdziwie i dobrze zrozumiane kraju potrzeby”⁹. Rzeczywiście najważniejsze funkcje, do których została powołana, przejęte zostały przez osobny departament zamiejscowy rosyjskiej Rady Państwa – Departament do Spraw Królestwa Polskiego. Departament ten, uruchomiony w 1832 r. na mocy art. 31 Statutu Organicznego, stał się głównym ośrodkiem projektodawczym dla Królestwa Polskiego. Pracom jej przewodniczył namiestnik Królestwa I.F. Paskiewicz, zastępcami prezydującego byli kolejno: Fiodor I. Engel (1832-1837), Dymitr Wasilewicz Daszkow (1838-1839), Dymitr Nikołajewicz Błudow (1840-1856). Członkami zaś w omawianym okresie byli: Franciszek Ksawery ks. Drucki-Lubecki, Stefan hr. Grabowski, Wincenty hr. Krasiński, Nikołaj Nikołajewicz Nowosilcow, Aleksander hr. Różniecki, Leon hr. Potocki, Ignacy hr. Turkuł, Michał Sperański, Iwan hr. Woroncow Daszkow¹⁰.

Na podstawie art. 32-33 Statutu funkcjonował w Petersburgu Sekretariat Stanu Królestwa Polskiego „przy Najjaśniejszym Cesarzu i Królu” na czele z ministrem sekretarzem stanu w osobie wspomnianego hr. S. Grabowskiego (1832-1839), a następnie hr. I. Turkułem (1839-1856). Będąc Własną JCM Kancelarią do Spraw Królestwa Polskiego z odpowiednim personelem urzędniczym przez osobę ministra – sekretarza stanu stanowił ogniwo łączące cały system zarządzania Królestwem Polskim, zwłaszcza w okresie sprawowania

⁹ AGAD, II RS sygn. 528, Prot. 1 Rady Stanu Królestwa Polskiego z 29 IV/1 V 1833 r., s. 1-4.

¹⁰ Kalendarzyk polityczny ułożony przez F. Radziszewskiego z upoważnienia Rządu z lat 1833-1848; „Rocznik Urzędowy Królestwa Polskiego” 1850-1856; T. Demidowicz, *Rada Stanu Królestwa Polskiego 1833-1841*, „Annales UMCS”, Vol. XLIII/XLIV, Sectio F, 1988/1989, s. 75-103; szerzej o Radzie Stanu: M. Rutkowski, *II Rada Stanu Królestwa Polskiego 1833-1841. Struktura i działalność. Studium uzależnienia prawno-państwowego*, Białystok 2001, ss. 424.

obowiązków przez I. Turkułła „nie ograniczał się do biernej roli”¹¹. Jednocześnie w strukturze instytucji decyzyjnych w sprawach Królestwa Polskiego władze zaborcze umożliwiły dalsze funkcjonowanie Komitetu do Spraw Królestwa Polskiego istniejącego od sierpnia 1831 r. i Kancelarii Własnej Namiestnika, które Statut Organiczny z 1832 r. całkowicie pomijał. Pierwsza z instytucji, powołana z inicjatywy cara Mikołaja I „w celu podjęcia niektórych zarządzeń dotyczących Królestwa Polskiego”, którego największym dziełem był sam Statut Organiczny z 1832 r., funkcjonowała do 1841 r. Złożona z najwyższych dostojników Cesarstwa: ministrów wojny, spraw zagranicznych, spraw wewnętrznych, skarbu, sprawiedliwości, ministra-sekretarza stanu Królestwa Polskiego i namiestnika Królestwa, a działająca początkowo pod przewodnictwem ówczesnego prezesa Rady Państwa Wiktora Pawłowicza Koczubieja, następnie N.N. Nowosilcowa i Iłariona Wasilewicza Wasilczykowa, rozpatrzyła ogółem 78 spraw¹².

Kancelaria Własna Namiestnika (Sobstviennaja Kancelarija Namiestnika w Carstwie Polskom) formalnie istniejąca od 1815 r. jako wydział kancelarii Rady Administracyjnej z racji władzy nowego namiestnika w osobie I.F. Paskiewicza w omawianym okresie uległa rozbudowie, wykształcając kancelarie: Tajną, Sekretną, Dyplomatyczną, Wojskową. Szeroki i nienormowany żadnym aktem prawnym zakres stał się jeszcze jednym naczelnym urzędem administracji państwowej, w której „zbiegały się [...] wszystkie nici polityki rosyjskiej”¹³.

Nastąpiła także reorganizacja władz centralnych Królestwa Polskiego, zgodnie z zapowiedzią art. 35 Statutu. Powołana została nowa komisja rządowa – Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego (KRSWDiOP), która powstała w miejsce dwu dotychczas istniejących komisji: Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji oraz Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Na podstawie organizacji wewnętrznej KRSWDiOP z 26 III 1833 r. w jej skład wchodziło obok dyrektora głównego prezydującego – trzech dyrektorów stojących na czele wydziałów: administracji ogólnej, przemysłu i kunsztów, wyznań i oświecenia publicznego, dyrektor kancelarii oraz naczelnik biura kontroli i rachuby¹⁴. Pod zwierzchnictwem tej komisji, administrującej szerokim odcinkiem życia

¹¹ Za: L. Gorizontow, *System zarządzania Królestwem Polskim w latach trzydziestych-pięćdziesiątych XIX w.*, „Przegląd Historyczny” t. LXXVI, 1985, s. 727. Szerzej o tej instytucji: H. Dmowska-Grabias, *Sekretariat Stanu Królestwa Polskiego. Przewodnik po zespole 1807/1815-1866/1876*, Warszawa 1976, passim.

¹² L. Gorizontow, op. cit., s. 724-725.

¹³ J. Iwaszkiewicz, *Archiwum Akt Dawnych w Warszawie*, „Archeion”, t. VIII, 1930, s. 54; W. Smoleński, *Dzieje narodu polskiego*, Warszawa 1919, s. 506-507.

¹⁴ *Zbiór Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego* (dalej cyt. ZPAdm. Król. Pol.), Wyd. Spraw Wewnętrznych cz. II, t. II, Warszawa 1866-1868, s. 601 in.; „Kurier Warszawski” Nr 201 z 29 VII 1833 r.; A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego i prawa obowiązującego w Królestwie Polskim*, t. III, Warszawa 1883, s. 153-159; K. Morawska, *Inwentarz Akt Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych (1815-1868)*, Warszawa 1967, wstęp s. V-XIV.

Królestwa, powstało szereg specjalistycznych ciał kolegialnych: Dyrekcja Generalna Poczty, Rada Główna Opiekuńcza Instytutów Dobroczynnych, Komitet Tymczasowy Rozpoznawania Dowodów Szlachectwa, Dyrekcja Komunikacji Lądowych i Wodnych, Komitet Tymczasowy Lekarski (przekształcony następnie w Radę Ogólną Lekarską), Rada Ogólna Budownictwa, Miernictwa, Dróg i Spławów, Rada Wychowania Publicznego, Dyrekcja Teatrów oraz Wszelkich Widowisk Dramatycznych i Muzycznych, Dyrekcja Generalna Towarzystwa Ogniowego, Wydział Cenzury Rządowej, Wydział Stad i Stacji Stadnych czy Rada Przemysłowa.

W oparciu o zapis Statutu i przedpowstaniowe przepisy funkcjonowała druga z komisji rządowych – Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu (KRPIs), zorganizowana do 1838 r. w trzy dyrekcje, które następnie przyjęły nazwę wydziałów: dochodów niestałych, kontroli generalnej i podatków stałych, dóbr i lasów – z nowo utworzoną w 1833 r. sekcją sekwestru i konfiskat¹⁵. Podobnie jak przy pierwszej komisji, pod zwierzchnictwem tej komisji funkcjonowało szereg specjalistycznych ciał kolegialnych i wydzielonych organów: Komisja Centralna Likwidacyjna, Dyrekcja Generalna Loterii (przekształcona w 1835 r. w Urząd Loterii), Biuro Generalne Stempla, Dyrekcja Mennicy, Administracja Rządowa Dochodów Tabacznych.

Bez większych zmian w oparciu o art. 35, 55-67 Statutu utrzymana została Komisja Rządowa Sprawiedliwości (KRSpraw), administrująca sądownictwem Królestwa, zorganizowana w trzy dyrekcje: administracji sądownictwa, sądownictwa cywilnego i sądownictwa kryminalnego¹⁶. Zachowana też została bez większych zmian Prokuratoria Generalna Królestwa Polskiego, ściśle współpracująca z Komisją Rządową Sprawiedliwości oraz Komisją Rządową Przychodów i Skarbu. Nadal była naczelnym pełnomocnikiem rządu, urzędem zajmującym się obsługą prawną skarbu Królestwa Polskiego i innych przedmiotów własności publicznej¹⁷.

W strukturze władz centralnych Królestwa Polskiego zachowała swoją obecność, w myśl art. 36 Statutu, Najwyższa Izba Obrachunkowa. Działając w oparciu o przedpowstaniowe przepisy z 1816 i 1821 r., a następnie *Organizację wewnętrzną* z 1835 r., pod prezydencją tak jak w Cesarstwie kontrolera generalnego, utrzymywała pozycję centralnej instytucji obrachunkowo-kontrolującej¹⁸. Kontroler Generalny na mocy ukazu z 1835 r. łączył obowiązki przewodniczącego Izby z funkcją prezesa Komisji Umorzenia Długu Krajowego.

¹⁵ AGAD, Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu (dalej KRPIs), sygn. 2780, k. 106-114, O konfiskatach i sekwestrach.

¹⁶ ZP Adm. Król. Pol. Wydz. Sprawiedliwości, t. II, Warszawa 1866, s. 169-193; S. Groniowski, „Wstęp do Inwentarza Akt Komisji Rządowej Sprawiedliwości Królestwa Polskiego”, Warszawa 1969, s. 89-95, mps w AGAD.

¹⁷ Patrz M. Wąsowicz, *Prokuratoria Generalna Królestwa Polskiego 1816-1866/67*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” (dalej cyt. „CPH”), t. XXXI, 1979, s. 109-146.

¹⁸ A. Pułjanowski, *Najwyższa Izba Obrachunkowa Królestwa Polskiego od 1808 do 1866 łącznie*, „Biblioteka Umiejętności Prawnych” R. 1880, t. VII, z. 42-44, passim.

Zgodnie z zapowiedzią art. 20 Statutu wydane zostało rozporządzenie Rady Administracyjnej z 19 IV/1 V 1832 r., rozwijające postanowienie, że „armia JCK Mości połączoną zostaje”, faktycznie zarządzające pobór do armii rosyjskiej. Wcielani mieli być w pierwszym zarządzonym poborze po stłumieniu powstania listopadowego 1830/31 r. wszyscy byli żołnierze WP, którzy nie wysłużyli lat służby w oparciu o obowiązujące przepisy oraz wszyscy ci Polacy, którzy wstąpili w szeregi wojsk powstańczych. Czasu służby wojskowej w powstańczym WP nie zaliczono do wysługi, okres natomiast służby w armii rosyjskiej zgodnie z wcześniejszą decyzją ustalono na 15 lat (art. 1-2 *Rozporządzenia*)¹⁹. Zwalniano jedynie od odbywania dalszej służby w armii rosyjskiej byłych wojskowych rozwiązanego WP „niższych stopni”, którzy powrócili do prac w rolnictwie w swoich dobrach z internowanych oddziałów powstańczych w Prusach i Austrii (art. 3). Pobór wojskowy 1832 r. nakazany przez władze zaborcze, podobnie jak wszystkie później zarządzane do 1856 r., miał odbyć się według dołączonych do tego rozporządzenia „Prawideł”. Innym aktem prawnym rozwijającym art. 20 Statutu, określającym „liczebny udział Królestwa w składzie armii Cesarstwa”, był ukaz carski z 3/15 XII 1834 r. podany do publicznej wiadomości 16 II 1835 r. Ukaz ten ustalał, że coroczny pobór wojskowy z Królestwa Polskiego „uskuteczniiony” będzie w proporcji 2 i ½ poborowego na każdy tysiąc mężczyzn – mieszkańców Królestwa Polskiego, z wyłączeniem Żydów (art. 1 Ukazu)²⁰. W wyniku realizacji „powinności zaciągowej” w latach 1832-1856 w poborach wojskowych wzięto 225 185 poborowych z Królestwa Polskiego do odbycia służby wojskowej w armii rosyjskiej w guberniach wielkorosyjskich Cesarstwa na okres 15 lat²¹.

Równolegle z organizacją lub reorganizacją władz centralnych nastąpiły zmiany w aparacie wojskowo-policyjnym. Ukazem z 15/27 II 1832 r. car powołał III Okręg Korpusu Żandarmów w Królestwie jako jeden z okręgów żandarmerii „na zasadach w tej mierze w całym Cesarstwie Rosyjskim istniejących” (tj. przepisów z 1827 r.), z gen. Fiodorem Karłowiczem Nesselrode²². Decyzja ta uderzała w dotychczasową odrębność Królestwa w tej dziedzinie.

Zewnętrznie podporządkowanie strukturalne, niepoprzedzone głębszą reorganizacją tej instytucji, dzięki postawie namiestnika pozwoliło żandarmerii Królestwa Polskiego zachować wiele specyficznych cech, a w pierwszym rze-

¹⁹ AGAD, R.Adm.II-23, Prot. 11 R.Adm. Król. Pol. z 19 IV/1 V 1832 r., s. 555-557; DPKP, t. XIV, s. 4-11; „Dziennik Powszechny” Nr 137-139 z 21-23 VI 1832 r., s. 591, 595-600.

²⁰ DPKP, t. XVI, s. 275-279; „Dziennik Powszechny” Nr 34 z 5 II 1835 r. s. 145; szerzej o podstawie prawnej poboru T. Demidowicz, *Prawne aspekty poboru wojskowego w Królestwie w latach 1832-1862*, „CPH” t. XLIX, z. 1-2, 1997, s. 87-100.

²¹ T. Demidowicz, *Obowiązek służby wojskowej w Królestwie Polskim i jego realizacja (1832-1862)*, „Studia Historyczne” R. XI, 1997, z. 2/157, s. 167-190; szerzej o służbie Polaków w armii rosyjskiej: W. Caban, *Służba rekrutów Królestwa Polskiego w armii carskiej w latach 1831-1873*, Warszawa 2001, ss. 268.

²² AGAD, R.Adm. II-24, Prot. 23 R.Adm. Król. Pol. z 5/17 VI 1832 r., s. 555-556.

dzie zależność od Paskiewicza²³. Przeprowadzona zmiana w podporządkowaniu żandarmerii Królestwa dokonana została nie w oparciu o zapis Statutu Organicznego 1832 r., ale z wykorzystaniem braku unormowania prawnego tej instytucji przez tenże akt.

W oparciu o art. 39-41 Statutu Organicznego z 1832 r. zachowany został tylko do 1837 r. dotychczasowy podział Królestwa Polskiego na osiem województw, trzydzieści dziewięć obwodów administracyjnych oraz ich nazewnictwo. W oparciu o powyższy zapis Statutu utrzymane zostały terenowe władze administracyjne i ich przedpowstaniowe nazwy, które w oparciu o przepisy z 1816, 1818 i 1821 r. odpowiednio stanowiły; w województwie – komisje wojewódzkie, w obwodzie administracyjnym – komisarz delegowany, w gminie – wójt, a w mieście – burmistrz lub prezydent. Wykorzystując zapis art. 39 i 68 Statutu, władze zaborcze dokonały znamiennej w swoim antypolskim charakterze reorganizacji tychże władz. Postanowieniem carskim z 25 II/7 III 1837 r. przemianowano dotychczasowe województwa na gubernie, komisje wojewódzkie na rządy gubernialne, prezesów zaś tych komisji – na gubernatorów cywilnych (choć nie czyniono tego automatycznie) na wzór istniejący w Cesarstwie²⁴. Likwidację władz wojewódzkich uzasadniono faktem „nieistnienia od dawna w hierarchii władz administracyjnych wojewody”. Przemianowanie województw na gubernie znosiło historyczne polskie nazewnictwo, jakkolwiek formalnie nie zmieniono kompetencji, to w praktyce prowadziła ta zmiana do ich zawężenia, zaniku kolegalności na tym szczeblu władz administracji terenowej. Nastąpiło wzmocnienie zależności aparatu terenowego od ogniw centralnych, a mianowania wojskowych na gubernatorów cywilnych osłabiły polski charakter administracji cywilnej Królestwa.

Kolejną decyzją carską z 29 IX/11 X 1842 r. przemianowano dotychczasowe obwody administracyjne na powiaty, a dotąd istniejące powiaty sądowe na okręgi. Komisarzy delegowanych do obwodów równolegle przemianowano na naczelników powiatów, a urzędy municypalne na magistraty²⁵. Zmiana ta, podobnie jak pierwsza, wzmacniała zależność władz powiatowych od gubernatorów cywilnych w guberniach. Likwidacja urzędów municypalnych i utworzenie w to miejsce magistratów zmniejszało element kolegalności, izolowało władze miast od jego mieszkańców i zarazem wzmacniało czynnik podporządkowania władzom nadrzędnym.

Konsekwencją dalszych zmian w administracji terenowej Królestwa Polskiego był ukaz carski z 9/21 VIII 1844 r. wydany w oparciu o art. 39 Statutu,

²³ A. Próchnik, *Żandarmeria na ziemiach Królestwa Polskiego. Szkic historyczno-organizacyjny 1812-1915*, „Archeion”, t. X, 1932, s. 12-13.

²⁴ AGAD, II RS sygn. 25, k. 5-6; sygn. 28, k. 5-8 Względem zamiany nazwisk dotychczasowych województw na gubernie oraz że gubernatorami cywilnymi mają się odtąd nazywać prezesi; DPKP, t. XX, s. 412-417; „Gazeta Poranna” Nr 1 z 6 IV 1837 r., s. 1; A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego...*, t. I, Warszawa 1880, s. 225-227.

²⁵ AGAD, R.Adm. III-66, Prot. 57 R.Adm. Król.Pol. z 18/30 VIII 1842 r., s. 856-859; DPKP, t. XXX, s. 280-285.

ustanawiający w miejsce dotychczasowych ośmiu, na które podzielone było Królestwo – pięć guberni.

Zmianę w podziale administracyjnym czyniono przez połączenie guberni sandomierskiej z kielecką, z nadaniem jej nazwy radomskiej; guberni podlaskiej z lubelską – z nazwą lubelskiej; kaliskiej z mazowiecką – z nazwą warszawskiej, z zachowaniem bez zmian guberni płockiej i augustowskiej²⁶. Pozostawienie tych ostatnich dwu guberni tłumaczono jako tymczasowe rozwiązanie, wyrażając nieukrywany zamiar włączenia ich bezpośredniego w przyszłości w skład Cesarstwa.

Przeprowadzone zmiany w administracji terenowej w sposób widoczny uzmysławiają, że zapis Statutu Organicznego z 1832 r. nie był martwy, choć w wielu artykułach sprzeczny. Władze zaborcze zmian dokonały w oparciu o art. 39 i 68, zaprzeczając tym samym ważność postanowień zawartych w art. 16-18 tegoż Statutu. Celową sprzeczność w zapisie Statutu wykorzystały do przeprowadzenia kilkakrotnych zmian w administracji Królestwa w kierunku upodobnienia struktur administracyjnych Królestwa do analogicznych w Cesarstwie i ich przyszłej rusyfikacji.

Równocześnie brak unormowania prawnego Statutem Organicznym z 1832 r. instytucji naczelników siły zbrojnej w województwach, władze zaborcze wykorzystały do usankcjonowania tej instytucji w zmienionych warunkach. Na mocy *Instrukcji dla wojennych naczelników* z 12 VI 1832 r. naczelnik w każdym z ośmiu województw Królestwa utrzymywał pełnię władzy policyjnej z prawem korzystania nawet z pomocy władz wojskowych „dla utrzymania w całym województwie spokojności”²⁷. Miał prawo podejmować różne środki policyjne, jakie uznawał „za niezbitcie potrzebne w nadzwyczajnych i ważnych przypadkach, miał też prawo komunikowania komisji wojewódzkiej swoich wniosków, które uznawał za potrzebne i korzystne.

Otrzymywał ponadto prawo porozumiewania się z dyrektorami głównymi komisji rządowych w sprawie moralności i postępowania urzędników cywilnych danego województwa (guberni) oraz dostarczać wszystkich przez nich żądanych wiadomości.

Nie pozostał też martwy zapis Statutu Organicznego 1832 r. w sprawie sądownictwa. W oparciu o zapis art. 1, 55-67 funkcjonowało do końca 1841 r. sądownictwo jako struktura organizacyjna i orzekająca²⁸. Z zastrzeżonych sobie art. 55 Statutu prerogatyw udzielania prawa łaski lub skracania kary korzystał w latach 1832-1856 car Mikołaj I. Do 1836 r. obowiązywały w praktyce

²⁶ AGAD, R.Adm. IV-75, Prot. 61 R.Adm. Król. Pol. z 25 VIII/6 IX 1844 r., s. 436-437; DPKP, t. XXXIV, s. 453-459. Szerzej: W. Trzebiński, A. Borkiewicz, *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego 1815-1918. Zarys historyczny*, „Dokumentacja Geograficzna” R. 1956, z. 4, s. 53-54.

²⁷ AGAD, KRPIŚ sygn. 1825, k. 2-4, Korespondencje sekretne 1832-1834; Archiwum Państwowe Lubelskie (dalej cyt. APL), Komisja Województwa Lubelskiego, Naczelnik Pow. Łukowskiego 114, f. 9, Instrukcja dla wojennych naczelników województw Królestwa Polskiego z 12 VI 1832 r.

²⁸ A. Korobowicz, *Zmiany w ustroju sądownictwa najwyższego w Królestwie Polskim w latach 1815-1876*, CPH, t. XXIV, 1972, s. 125-140.

sądowniczej Królestwa Polskiego zastrzeżone art. 1 Statutu kodeksy: cywilny z 1825 r. i karny z 1818 r.

Zachowały one przez cały okres 1832-1856 samodzielność organizacyjną i swobodę działania w oparciu art. 18 Statutu dwie instytucje gospodarcze Królestwa: Bank Polski i Towarzystwo Kredytowe Ziemskie (TKZ). Funkcjonując w oparciu o ustawy założycielskie, instytucje te rozwinęły pożyteczną działalność inwestycyjną i kredytową w różnych dziedzinach życia Królestwa Polskiego. Bank Polski, funkcjonując w oparciu o ustawę założycielską z 17/29 II 1828 r., przejął realizację kontraktu zawartego przed powstaniem w sprawie budowy dróg w Królestwie oraz administrację Wydziału Górniczego, sprawując ją do 1843 r. Mimo objęcia od 1835 r. funkcji dyrektorów przez dwóch Rosjan, Maksyma von Engelharda i Aleksandra Krostowcewa, narzucenia niekorzystnej *Instrukcji* dla Banku w 1840 r. przez dyrektora głównego KRPiS, a w 1842 r. zwolnienia z funkcji prezesa Banku Józefa Lubowidzkiego i Henryka Łubieńskiego, a zastąpienia ich przez Józefa Tymowskiego i Benedykta Niepokoyczyckiego, Bank Polski utrzymał pozycję potentata w dziedzinie kredytu krótko- i długoterminowego²⁹. Działając w oparciu o ustawę założycielską z 1/13 V 1825 r., TKZ do 1836 r. wydało 190 mln złp. tytułem pożyczek na hipotekę, 3875 majątków ziemskich, oprócz 263 majątków skarbowych, które pobrały około 66 mln złp.³⁰ W tymże 1836 r. otrzymało zezwolenie na prolongatę stowarzyszenia oraz prawo emisji nowej serii listów zastawnych. Ustawą z 9/21 IV 1838 r. okres istnienia TKZ został przedłużony na dalsze 28 lat (do 1866 r.), z uczynieniem kilku niewielkich zmian, jeżeli chodzi o wymóg członkostwa³¹. Kolejną zaś decyzją carską, z 8/20 IV 1853 r., przedłużono TKZ okres udzielania pożyczek na okres trzeci, których umorzenie przypadło na 1881 r.³² Przestrzeganie przez władze zaborcze zapisu art. 18 Statutu Organicznego 1832 r. umożliwiło wzrost kapitału TKZ z dwudziestu kilku milionów złp. w 1830 r. do 50 mln w 1860 r.

Wszedł w życie i znalazł praktyczne zastosowanie art. 10 Statutu Organicznego 1832 r. Władze zaborcze pod pretekstem „zabezpieczenia spokoju mieszkańców” na podstawie ukazu carskiego z 11/23 IV 1833 r. z dniem 26 VI 1833 r. ogłosiły stan wojenny w Królestwie Polskim³³. W myśl przepisów wszystkie osoby oskarżone o zbrodnię stanu i wykroczenia objęte art. 10 objęte podlegały rozpoznawaniu sądów wojennych. Wyłączna decyzja postawie-

²⁹ H. Radziszewski, *Bank Polski*, Warszawa 1910, passim; idem, *Reorganizacja Banku Polskiego po rewolucji listopadowej*, „Przegląd Narodowy” R. 1910, t. VI, s. 15-32, 147-174.

³⁰ K. Krauz, W. Prokesch, *Królestwo Polskie*, [w:] *Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana*, t. 40, Warszawa 1908-1909, s. 840.

³¹ AGAD, II RS sygn. 115, k. 1-16 Postanowienia carskie ad. TKZ z 1838 r.; A. Popławski, *Długoterminowy kredyt ziemski w Prusach i w Królestwie Polskim*, Warszawa 1917, s. 78-85; J. Kiszrot-Prawnicki, *Towarzystwo Kredytowe Ziemskie i kredyt rolny*, Warszawa 1887, s. 126-127.

³² DPKP, t. XLVI, s. 97-135; Zbiór Przepisów Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Królestwie Polskim, Warszawa 1880, s. 92-112,

³³ DPKP, t. XV, s. 224-229; „Dziennik Powszechny” Nr 142 z 9 V 1832 r., s. 479.

nia pod sąd wojenny lub inny sąd zastrzeżona została namiestnikowi Królestwa I.F. Paskiewiczowi, także od jego zatwierdzenia zależała egzekucja. Oficjalne ogłoszenie stanu wojennego sankcjonowało istniejący stan w Królestwie Polskim trwający od września 1831 r. Z drugiej strony było elementem zastraszenia polskiej administracji cywilnej Królestwa, do której car Mikołaj I i Paskiewicz nie mieli zaufania i obawiali się jej zachowania. Stan wojenny o znamionach stanu wyjątkowego był wyodrębnieniem Królestwa Polskiego na zasadzie negatywnej. Stanowił krok w ewolucji ustroju Królestwa w kierunku upodobnienia z Cesarstwem, zgodnie z intencją ustawodawcy, instytucji wojskowo-policyjnych Królestwa Polskiego, w tym zwłaszcza naczelnika wojennego województwa mazowieckiego, Wojennego Gubernatora Warszawskiego stojącego na czele Zarządu Głównego (Głównoje Uprawlenije) Województwa Mazowieckiego, któremu za wytyczne do działania służyły „istniejące w tej mierze przepisy w Cesarstwie oraz okoliczności i stosunki miejscowe”³⁴. Umożliwił wzrost kompetencji Audytoriatu Polowego, działającego jako oddział sądowy przy Głównodowodzącym Armią Czynną, który przejął rozpatrywanie różnych spraw politycznych osób cywilnych, objęte sądownictwem wojskowym doraźnym rosyjsko-wojskowym i prawem polowym³⁵. Powołana z dniem 13 IV 1832 r. Komisja Śledcza do Spraw Przesłane Politycznych uznana została za stałą komisję, z oficjalną nazwą Komisja Śledcza przy Naczelniku (Dowódcy) Armii Czynnej i Namiestniku Królestwa Polskiego³⁶.

Nie pozostał na papierze art. 12 Statutu Organicznego 1832 r., przewidujący karę konfiskaty „za wykroczenia stanu pierwszego rzędu”. Nie tylko ustawodawca sankcjonował postanowienia w nim zawarte dotychczasową praktyką władz zaborczych, ale zgodnie z zapowiedzią wydane zostały szczegółowe przepisy w tej mierze. Tymczasowe przepisy w przedmiocie sekwestr i konfiskaty z 14 IV 1832 r. zastąpione zostały przepisami z 14 IV 1835 r. W myśl tych ostatnich przepisów konfiskata majątku zarządzona na podstawie ogólnych postanowień cara, polecona do wykonania przez Radę Administracyjną, zarządzona wyrokiem prawomocnym sądów zwyczajnych lub „szczególniej zasądzona” oznaczała przeniesienie własności majątku osoby skazanej, jaki w dniu ogłoszenia decyzji lub wyroku prawomocnego do niej należał ze wszystkimi prawami, obowiązkami, obciążeniami na rzecz skarbu publicznego. Osoba skazana uważana była „za zmarłego cywilnie”, a więc za niemającą prawa do spadku, przenoszenia na kogokolwiek własności, zarządzania mająt-

³⁴ K. Konarski, *Zespół Akt Kancelarii Wojennego Generał-Gubernatora Warszawskiego*, „Archeron”, t. XIII, 1935, s. 82-102; patrz też F. Ramotowska, *Wstęp do Inwentarza Zespołu Akt Zarządu Wojennego Generał-Gubernatora Warszawskiego 1831-1862*, mps, w AGAD, s. I-V.

³⁵ F. Ramotowska, *Carskie władze represyjne*. Wstęp do wydawnictwa: *Proces Romualda Traugutta i członków Rządu Narodowego*, pod red. E. Halicza, Warszawa 1960, s. XVI-XLVI.

³⁶ K. Wawrzykiewicz, *Cytadela Aleksandrowska*, Warszawa 1920, s. 42-43; szerzej o jej działalności S. Król, *Cytadela Warszawska, X Pawilon carskie więzienie polityczne 1833-1856*, Warszawa 1969, *passim*.

kiem ani przez darowiznę, ani przez testament³⁷. Przepisy te uzupełniało rozporządzenie Rady Administracyjnej z 10 VII 1835 r., zawierające listę imienną z 2339 osobami, które z amnestii nie skorzystały i których majątki uległy konfiskacie³⁸. Konfiskata nieruchomości przeprowadzona przez władze zaborcze do 1833 r. objęła 268 dóbr, a rok później powiększyła się o 67. Według wykazu późniejszego konfiskata objęła w 1835 r. już 672 majątki o wartości ponad 23 mln złp. (3 572 492 rs i 52 kop.). Ponad połowę skonfiskowanych nieruchomości stanowiły majątki Adama ks. Czartoryskiego, gen. Kazimierza Małachowskiego, Jana W. hr. Bielińskiego, Jerzego O. Szanieckiego o wartości 16,5 mln złp.³⁹ Konfiskacie uległy tak wielkie fortuny, jak majątek gen. Ludwika Paca o wartości realnej 3 970 517 złp. Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu odstąpiła natomiast od konfiskat tych majątków, które były „przeciążone długami”⁴⁰. Interesujące może być to, że dochód z dóbr zasekwestrowanych i skonfiskowanych przeznaczony został m.in. na pokrycie „strat nieprzewidzianych” w wysokości 1 290 455 złp. 15 gr., jakie ponieśli generałowie, oficerowie i urzędnicy rosyjscy podczas powstania⁴¹.

W ramach polityki „ostatecznej organizacji” Królestwa Polskiego 1832-1839 i upodobnienia tegoż do Cesarstwa realizowane były także artykuły Statutu Organicznego z 1832 r. Zgodnie z postanowieniami art. 13 Statutu określającego ramy wolności druku w Królestwie „do zapewnienia winnego uszanowania dla religii, nietykalności władzy najwyższej, nieskazitelności obyczajów i osobistego honoru każdego” władze zaborcze wydały szereg zarządzeń wykonawczych. Postanowieniem Rady Administracyjnej z 24 IV/6 V 1834 r. zobowiązano wszystkich starających się o udzielenie zgody na wydanie drukiem lub rozpowszechnienie różnego rodzaju prac do składania trzech egzemplarzy do Wydziału Cenzury Rządowej przy KRSWDiOP. Innym postanowieniem z 28 IV/10 V 1836 r. objęto cenzurą medale, rysunki, sztychy, litografie, rzeźby, odlewy, wycinki i wszelkiego rodzaju wyobrażenia emblematyczne w kraju wyrabiane lub z zagranicy sprowadzane⁴². Wydawnictwa żydowskie podlegały oddzielnemu Komitetowi Cenzury Hebrajskiej.

Zapowiedziane w art. 14 Statutu w „stosunku przyzwoitym” uczestnictwo w ogólnych wydatkach na załatwienie potrzeb Imperium także znalazło praktyczne zastosowanie. Utrwaliła się bowiem praktyka, by wszystkie nadwyżki

³⁷ DPKP, t. XVI, s. 929-930; ZP Adm. Król. Pol. Wydz. Skarbowy, t. XII. Warszawa 1866, s. 87-101; A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego...*, t. III, Warszawa 1884, s. 29-33; S. Zawadzki, *Prawo cywilne obowiązujące w Królestwie Polskim*, t. I. Warszawa 1860, s. 97-99.

³⁸ DPKP, t. XVII, s. 120-138; szerzej o konfiskatach: J. Kaczkowski, *Konfiskaty na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim po powstaniach 1831 i 1863 r.*, Warszawa 1918, passim.

³⁹ A. Radliński, *Rosyjskie majoraty w Królestwie Polskim. Konfiskaty i donacje po rewolucji listopadowej*, [w:] „Materiały i studia o sprawach odbudowy państwa polskiego”, t. I, z. 2-3, Warszawa, 1919, s. 149.

⁴⁰ AGAD, KRPiS, sygn. 2782, k. 4-53, O konfiskatach i sekwestrach 1831-1845 – rejestry dóbr zasekwestrowanych.

⁴¹ AGAD, KRPiS, sygn. 2781, k. 10-11, O konfiskatach i sekwestrach 1831-1845.

⁴² DPKP, t. XVIII, s. 429-431.

budżetowe Królestwo Polskie przekazywało do Skarbu Cesarstwa. Zaciągnięta w 1834 r. przez Bank Polski w bankach Europy Zachodniej pożyczka w wysokości 150 mln złp. miała nie tylko pokryć nakłady wydatkowane na utrzymanie wojsk rosyjskich stacjonujących w Królestwie, ale też dostarczyć środków na budowę twierdz, tworząc specjalny fundusz w wysokości 55 mln złp. na ten cel. Od 1836 r. utrwaliła się ponadto praktyka przeznaczania z budżetu Królestwa Polskiego corocznie sumy 21 mln złp. „na wspólne potrzeby państwa” do dyspozycji Ministra Finansów Cesarstwa. Próba obrony finansów Królestwa Polskiego podjęta przez KRPiS przy przyjęciu projektu budżetu na 1838 r., że to może „doprowadzić do wyczerpania wszystkich zapasów skarbowych, że jest niepodobieństwem utrzymania tego stanu rzeczy”, skończyła się niepowodzeniem. Minister Finansów Cesarstwa Jegor Francewicz hr. Kankrin stanął na stanowisku, by sumę 21 mln złp nie tylko utrzymać, „a nawet (...) pożądaną owszem jest rzeczą podwyższyć...”⁴³.

Z wykorzystaniem tekstu formuły zawartej w art. 15 i 68 Statutu Organicznego 1832 r. władze zaborcze, ale nie „końcem porównania i ulżenia”, dokonały szeregu podwyżek podatków. W oparciu o decyzję carską z 4/16 VI 1832 r. wysokość podatków konsumpcyjnych od trunków i uboju zwierząt uzależniono od kategorii tzw. „rzędu” miasta, miasteczka, osady na prawie miejskim, czy miejscowości targowej. Kryterium podziału miast i pozostałych ośrodków handlowych na kilka kategorii uzależniono od liczby mieszkańców. Na podstawie innej decyzji carskiej z 26 III/7 IV 1834 r. podniesione zostały podatki stałe: podatek ofiary i podymne wiejskie na okres 20 lat o 2 grosze od każdej złotówki oraz wszystkie opłaty celne.

W oparciu o art. 31 i 68 Statutu, chociaż formalnie na nie powoływano się, ale wbrew art. 10, 12-13, tegoż Statutu gwarantującym dalsze istnienie ówczesnego ładu społeczno-prawnego Królestwa w latach 1835-1839, władze zaborcze podjęły szereg znamienych decyzji uderzających w dotychczasową odrębność Królestwa, celem upodobnienia go do Cesarstwa. Politykę tego typu otwierał *Ukaz carski z 4/16 X 1835 r. o donacjach*. Na jego podstawie szesnastu generałów i dygnitarzy rosyjskich otrzymało z dniem 1 VI 1836 r. dobra ziemskie w Królestwie Polskim „wiecznymi czasy na dziedzictwo, z takimi prawami i użytkami, z jakimi skarb posiadał” (art. 1 *Ukazu*)⁴⁴. Przepisy o donacjach zawierały wiele znamienych postanowień, w tym ograniczenie prawa spadkowego do dzieci „z prawego łoża wyznania prawosławnego”, zakaz podziału donacji za długi czy oddawania ich w dzierżawę. Jednocześnie zawierały wiele użytecznych rozwiązań w kwestii chłopskiej, w tym obniżenie pańszczyzny do 3 dni w tygodniu, zwolnienie od najmów i darmoch. Rea-

⁴³ AGAD, R.Adm. III-46, Prot. 51 R.Adm. Król. Pol. z 16/28 VII 1837 r., s. 294-303; AGAD, R.Adm. I-48, Prot. 14 R.Adm. Król. Pol. z 15/27 II 1838 r., s. 319-336.

⁴⁴ DPKP, t. VII, s. 238-269; „Dziennik Powszechny” Nr 307 z 31 I 1835 r., s. 1479-1480; S. Zawadzki, op. cit., s. 180-181; A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego...*, t. I, Warszawa 1880, s. 66-78.

lizowana jedynie przez okres 10 lat (1835-1845) polityka osłabienia polskiego stanu posiadania, a umacniania własności rosyjskiej umożliwiała zaistnienie 138 donacji o łącznym obszarze 339 tys. mórg, z czego 9 zwrócono skarbowi Królestwa w zamian za równoważnik pieniężny⁴⁵.

Kontynuacją polityki umacniania prawosławia w Królestwie było *Prawo o małżeństwie z 16/28 III 1836 r.* Ustawodawca w cyniczny sposób motywował, że je nadawał „celem zabezpieczenia cywilnych praw każdego i ugruntowania ich dobra na niezachwianej postawie prawa”⁴⁶. Na postawie przepisów tego prawa małżeńskiego przy utrzymaniu norm właściwych dla dawnego wyznania przy regulacji sprawy zawarcia i ustania związku małżeńskiego regulowało na korzyść Rosjan problem małżeństw mieszanych polsko-rosyjskich lub rosyjsko-polskich, regulowało na korzyść prawosławia, poprzez narzucenie wyboru jedynie prawosławia i brania ślubu w cerkwi, chrzczenia dzieci w cerkwi i wychowania w religii prawosławnej, wreszcie uznanie sprawy porzucenia prawosławia za przestępstwo apostazji zagrożone ciężkimi karami. Z drugiej zaś strony poprzez zniesienie instytucji cywilnego małżeństwa i rozvodu oraz ustanowienie trzech instancji kościelnych sądów dla spraw o nieważność małżeństwa lub „rozłączenie od stołu i łoża” osób wyznających religię rzymskokatolicką, ale bez prawa czynienia apelacji dla kurii rzymskiej. Prawo o małżeństwie z 1836 r. weszło w miejsce tytułu V i VI *Kodeksu Cywilnego Królestwa Polskiego z 1825 r.*, z wyjątkiem przepisów dotyczących stosunków majątkowych między małżonkami (art. 182-245) i artykułów odnoszących się do skutków rozwiązywania małżeństw (art. 200-270). Stanowiło częściową nowelizację wspomnianego Kodeksu i było sprzeczne z art. 1 Statutu.

W ramach realizowanej polityki „ostatecznej organizacji” Królestwa Polskiego w omawianym okresie władze podejmują pierwsze próby reform w dziedzinie społecznej. Politykę upodabniania Królestwa do Cesarstwa i niszczenia odrębności Królestwa w tej dziedzinie w najwyraźniejszy sposób znamionowała *Prawo o szlachectwie z 25 VI/7 VII 1836 r.* Zgodnie z przesłankami ideowymi reformy szlachectwa w Królestwie i przyjęcia zasad, na których szlachectwo się opierało w Cesarstwie, a mianowicie „imię nabyte przez znakomite zasługi w wojskowym i cywilnym zawodzie”. Prawo o szlachectwie wprowadzało do życia społecznego w Królestwie obok szlachectwa

⁴⁵ J. Rychlikowa, *Ziemiaństwo*, [w:] *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815-1864*, pod red. W. Kuli i J. Leskiewiczowej, Wrocław 1979, s. 377-378; szerzej o donacjach: J. Kaczkowski, *Donacje w Królestwie Polskim*, Warszawa 1917, *passim*.

⁴⁶ AGAD, R.Adm. III-44, Prot. 22 R.Adm. Król. Pol. z 25 III/5 IV 1836 r., s. 2-3; DPKP, t. XVIII, s. 46-297; „Dziennik Powszechny” Nr 153-162 z 3 VI-9 VI 1836 r., s. 751-798; szerzej o genezie i treści tego prawa: H. Konic, *Dzieje prawa małżeńskiego w Królestwie Polskim 1818-1836*, Warszawa 1903, s. 108-126; T. Demidowicz, *Rosyjskie ustawodawstwa społeczne w Królestwie Polskim w latach 1832-1856*, CPH, t. XLI, R. 1989, z. 2, s. 112-114.

dziedzicznego – szlachectwo osobiste (art. 1)⁴⁷. Ustalało nowe warunki nabywania szlachectwa dziedzicznego i osobistego, preferując przy tym wymóg posiadania wyższych rang urzędniczych i wojskowych, znosząc tym samym tradycyjne szlachectwo polskie. Określało kryteria ubiegania się o przyznanie nowego typu szlachectw, do rozpatrywania dowodów szlachectwa zgodnie z zasadą, „na której szlachectwo ugruntowane jest w Cesarstwie”. Zapowiadało w tym celu powołanie specjalnej instytucji centralnej na wzór rosyjski pod nazwą Heroldii Królestwa Polskiego i Deputacji Szlacheckich w województwach i określało ich zadania. Nowo wylegitymowanej szlachcie *Prawo o szlachectwie z 1836 r.* przyznawało nader skromne przywileje, z których do najważniejszych należały: wolności od kar cielesnych, okuwania w kajdany w czasie śledztwa, zwolnienia domu od kwaterunku, skrócenia służby wojskowej z 15 do 10 lat. Doprowadzona od 1856 r. akcja legitymacyjna z uwzględnieniem przepisów liberalizujących z 1845 r. umożliwiła uzyskanie szlachectwa na nowych zasadach ponad 17 tys. osób. Od strony formalno-prawnej przyniosła redukcję stanu liczebnego tradycyjnej szlachty polskiej, liczącej przed rokiem 1830 około 300 tys. osób do 84,5 tys. osób w 1861 r.⁴⁸

Równocześnie z polityką upodabniania szlachty Królestwa do istniejących w Cesarstwie wzorów i osłabiania tychże struktur rozpoczął się proces podobny, jeśli chodzi o kadry urzędnicze Królestwa Polskiego. Zgodnie z postanowieniem carskim z 11/23 V 1836 r. wprowadzono do Królestwa Polskiego nową klasyfikację urzędników cywilnych, która miała za cel „stopniowe onychże tak w stosunku jednego do drugiego w Królestwie, jak i w stosunku do posad odpowiednich w Cesarstwie”⁴⁹. Ustalała dla urzędników Królestwa Polskiego klasy od III do X, przypisując stosowne umundurowanie na wzór istniejący w Cesarstwie.

Wtórowała temu przedsięwzięciu pierwsza wyraźniejsza próba narzucenia w omawianym okresie w administracji języka rosyjskiego. Rozkazem gen. Józefa Rautenstraucha „Dziennik Powszechny” z dniem 23 II 1837 r. został zawieszony, a od 1838 r. zaczęła się ukazywać dwujęzyczna (polsko-rosyjska) „Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego”. Stosownie do postanowienia Rady Administracyjnej – KRSWDiOP wydała zarządzenie „mające na celu upowszechnienie języka rosyjskiego we wszystkich gałęziach służby rządowej”. Poleciała w nim „izby nikogo bez dostatecznej znajomości języka rosyjskiego

⁴⁷ DPKP, t. XIX, s. 179-289; „Dziennik Powszechny” Nr 204 z 21 VII 1836 r., s. 985-988; „Kurier Warszawski” Nr 1902 z 20 VII 1836 r., s. 944-959; T. Demidowicz, *Rosyjskie ustawodawstwo społeczne...*, s. 114-119.

⁴⁸ Z. Stankiewicz, *Królestwo Polskie 1815-1863*, [w:] *Historia państwa i prawa Polski*, t. III, *Odrozbiorów do uwłaszczenia*, pod red. J. Bardacha i M. Gluck-Senkowskiej, Warszawa 1981, s. 247-251; J. Jedlicki, *Klejnot i bariery społeczne. Przeobrażenia szlachectwa polskiego w schyłkowym okresie feudalizmu*, Warszawa 1968, s. 221-222; idem, *Geneza wtórnego szlachectwa w Królestwie Polskim. Wiek XIX*, Warszawa 1967, s. 196-210.

⁴⁹ DPKP, t. XIX, s. 37-144; „Kurier Warszawski” Nr 173 z 30 VII 1836 r., s. 857.

do służby rządowej nie przyjmowano”⁵⁰. Równocześnie niemal do wspomnianego Sekretariatu Stanu Królestwa Polskiego wprowadzony został język francuski, jako urzędowy.

III. Polityka unifikacji i centralizacji Królestwa z Cesarstwem w latach 1839-1856. Równoległe z kontynuowaniem przez cały okres polityki upodabniania struktur społecznych w latach czterdziestych zaznacza się nowy jakościowo etap w dotychczasowej polityce władz zaborczych wobec Królestwa Polskiego, polegający na unifikacji i centralizowaniu wybranych dziedzin życia Królestwa z podobnymi w Cesarstwie. Politykę tego typu otworzył ukaz carski z 20 XI/2 XII 1839 r. Car Mikołaj I pod pretekstem chęci „młodzieży Królestwa Polskiego na równi z młodzieżą z innych części Cesarstwa ułatwić środki nabywania kształcenia naukowego i moralnego” oraz „urządzić jednakowo pod wszelkimi względami bieg nauk przygotowawczych otwierających uczniom zakładów naukowych w Królestwie przystęp do uniwersytetów ze wszystkich szkół rządowych i prywatnych”, powoływał Okręg Naukowy Warszawski (art. 1 *Ukazu*)⁵¹. Zarząd nad Okręgiem Naukowym Warszawskim (ONW) na wzór rozwiązań zastosowanych w Cesarstwie powierzał kuratorowi, który pozostawał w takiej zależności służby od Ministra Oświecenia Narodowego, jak inni kuratorzy okręgów szkolnych w Cesarstwie. W strukturze władz centralnych Królestwa Polskiego przyznawał natomiast kuratorowi ONW władzę na równi z dyrektorami głównymi komisji rządowych, zobowiązując do uczestnictwa w posiedzeniach Rady Administracyjnej ówczesnego „głównego zarządu Królestwa tylko w sprawach dotyczących jego wydziału”. Zwierzchnią „pieczę łączną” nad ONW sprawowali Minister Oświecenia Publicznego Cesarstwa i Namiestnik Królestwa Polskiego. Wykonywanie rozporządzeń ministra zmierzających do zmian w organizacji ONW, mianowań dyrektorów szkół, które leżały w kompetencji Rady Administracyjnej, wymagało uprzedniego porozumienia się namiestnika z ministrem. Namiestnik mógł natomiast wydawać kuratorowi ONW rozkazy do bezwzględnego wykonania tylko w sprawach szczególnych. Dotychczasowa sekcja wychowania istniejąca w strukturze KRSWDiOP została wyłączona i przekształcona w administrację ONW z zadaniem „odrabiania interesów tyjących Zarządu Okręgu”. Wyodrębnienie osobnego ONW sprzeczne było z postanowieniami art. 16 i 36 Statutu Organicznego 1832 r., organizacją wewnętrzną KRSWDiOP z 26 II 1833 r., ale zgodne z art. 68 tegoż Statutu. Niosło za sobą nie tylko zasadniczą zmianę zarządzania szkolnictwem, ale zapowiadało głębsze przekształcenie

⁵⁰ AGAD, II RS sygn. 105, k. 2-3, Raport z czynności wydziału spraw wewnętrznych za rok 1837.

⁵¹ AGAD, R.Adm. IV-55, Prot. R.Adm. Król. Pol. z 28 XI/10 XII 1839 r., s. 401; DPKP, t. XXIV, s. 223-253; T. Manteuffel, *Centralne władze oświatowe na terenie b. Królestwa Kongresowego 1807-1915*, „Rozprawy Historyczne” Tow. Naukowego Warszawskiego, R. 1929, t. VI, z. 3, s. 32-37; J. Kucharzewski, op. cit., s. 219-221.

strukturalne szkolnictwa i zmiany w jego sieci szkolnej, wreszcie zdecydowane zmiany programowe.

Konsekwencją zmian zapowiedzianych ukazem z 20 XI/2 XII 1839 r., a zarazem usankcjonowaniem wstępnie już poczynionych działań przez władze zaborcze była *Ustawa dla gimnazjów i szkół obwodowych tudzież elementarnych Okręgu Naukowego Warszawskiego* z 31 VIII/12 IX 1840 r., zatwierdzona wraz z etatem przez cara 25 IX/7 X 1840 r., a ogłoszona z datą 27 X 1840 r. Wydana została celem „moralnego ukształcenia młodzieży i podanie jej sposobności nabywania nauk stanowi każdego najpotrzebniejszym” (§ 1)⁵².

Nowa ustawa szkolna, zastępując dotychczas obowiązującą ustawę szkolną z 1833 r., określała zasady funkcjonowania szkolnictwa elementarnego, czyli początkowego, pod względem organizacyjnym i programowym, przewidując tworzenie oddziałów dodatkowych, z nauką podstawowych wiadomości z rolnictwa lub mechaniki, geometrii i technologii. Podobnie postępowała wobec szkolnictwa obwodowego (powiatowego), przewidując podział tych szkół na szkoły ogólne, czyli przygotowawcze, oraz szczególne, czyli realne. W szkolnictwie średnim wprowadzała na wzór rosyjski siedmioklasowe gimnazjum, usuwając podział wyższych klas na filologiczne i techniczne. Zgodę na złożenie szkoły gimnazjalnej ponad limit (jedna na gubernię) uzależniała od stosownej decyzji Ministra Oświecenia Narodowego Cesarstwa. Drobiazgowo regulowała prawa i obowiązki kadry pedagogicznej i zarządzającej, kładąc akcent na ściśle podporządkowanie hierarchiczne niższych pod względem organizacyjnym szkołom wyższym z kuratorem ONW na czele. Zapowiadała rozciągnięcie dozoru nad szkolnictwem prywatnym, akcentowała stanowy charakter szkoły oraz zdecydowanie odsuwała polskie czynniki administracyjne szczebla centralnego, jak też terenowego od wpływu na stan funkcjonowania szkolnictwa w Królestwie Polskim. Nowa ustawa szkolna 1840 r. otworzyła szereg zmian w szkolnictwie Królestwa – jedne nastąpiły w wyniku realizacji jej zapisu, inne wbrew jej postanowieniom. W celu ograniczenia dostępności młodzieży polskiej do wyższych szkół Cesarstwa wzmocniono kontrolę nad uczniem, wpierv w uzupełnieniu Ustawy z 1840 r. Wydano tzw. *Przepisy Dodatkowe* z 21 III/2 IV 1845 r., w których polecono liczbę szkół powiatowych, które przygotowywały do gimnazjów „ograniczyć do koniecznej potrzeby”. Pozostałe szkoły miano przeorganizować na szkoły realne o profilu technicznym lub agronomicznym, „stosownie do miejscowych wymagań”. Liczbę gimnazjów należało zmniejszyć, a w ich miejsce tworzyć wyższe szkoły realne. Wreszcie,

⁵² DPKP, t. XXVI, s. 169-315; *Ustawa dla gimnazjów i szkół obwodowych tudzież elementarnych Okręgu Naukowego Warszawskiego* z 31 VIII 1840 r., Warszawa 1841, s. 1-128; ZP Adm. Król. Pol. Wyd. Oświecenia, t. I, Warszawa 1866, s. 226-243; t. III, Warszawa 1868, s. 236-285; „Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego” (dalej cyt. „GRKP” Nr 237 z 14/26 X 1840 r., s. 1873-1875; Nr 238 z 15/27 X 1840 r., s. 1883-1885; Nr 239 z 16/28 X 1840 r. s. 1891-1893; Nr 240 z 17/29 X 1840 r., s. 1898-1901; Nr 241 z 18/30 I 1840 r., s. 1915; Nr 242 z 19/31 X 1840 r., s. 1923-1925; Nr 243 z 21 X/2 XI 1840 r., s. 1939-1940; Nr 244 z 23 X/4 XI 1840 r., s. 1947-1949, 1953-1955.

uznano za wskazane zdecydowanie podnieść opłatę czesnego we wszystkich szkołach⁵³. Następnie na podstawie „wytycznych” z lat 1851-1852 ówczesnego ministra Oświecenia Narodowego Cesarstwa Płotona Aleksandrowicza ks. Szirinskij-Szychmatowa nie tylko polecono zreorganizowanie gimnazjów filologicznych w Królestwie, ale i stosowne przekształcenie powiatowych szkół filologicznych na wzór rozwiązań zastosowanych w zachodnich guberniach Cesarstwa. Ponadto, uchylono obowiązek szkolny dla dzieci pochodzących ze wsi i miasteczek, uwalniając też gminy od składki szkolnej⁵⁴.

Innym następstwem powołania Okręgu Naukowego było przeorganizowanie dotychczas działającej w Królestwie cenzury. W wykonaniu art. 13 Statutu Organicznego z 1832 r. wyszła *Ustawa o cenzurze w Warszawskim Okręgu Naukowym* z datą 25 V 1843 r. Powoływano na jej mocy Warszawski Komitet Cenzury przy ONW, kodyfikowano dotychczasowe i wprowadzano nowe zasady cenzurowania. Zgodę na wydanie w Królestwie Polskim prac drukiem, techniką litografii, rytowania czy sprowadzenia z zewnątrz książek, rycin, map i planów, nut, od uprzedniego ich „przedłożenia” Warszawskiemu Komitetowi Cenzury, uzależniając od jego pozytywnej decyzji „w obieg puszczane być nie mogą” (art. 1 Ustawy)⁵⁵. Nowo ustanowiony Warszawski Komitet Cenzury miał funkcjonować „w zawiadywaniu” kuratora ONW i Rady Wychowania Publicznego i „głównym kierunkiem” Namiestnika Królestwa Polskiego i Ministra Oświecenia Narodowego Cesarstwa. Odpowiadał także Komitet za całość cenzury od strony merytorycznej, w tym za cenzurę książki i czasopism pisanych w języku hebrajskim. Warszawski Komitet Cenzury składać się miał z prezydującego, którym miał być z urzędu wiceprezes Rady Wychowania Publicznego oraz 8 cenzorów (4 starszych i 4 młodszych). Miał funkcjonować według ściśle określonych reguł w cenzurze wewnętrznej (w odniesieniu do wydawnictw drukowanych w Królestwie) i cenzurze zewnętrznej (w odniesieniu do książek, druków, czasopism sprowadzanych z zagranicy)⁵⁶.

Kolejnym krokiem władz zaborczych uderzającym w struktury władz centralnych Królestwa było wydzielenie spod kompetencji KRSWiD spraw służby zdrowia. Ukazem z 16/28 IV 1840 r. powołany został w Królestwie Polskim osobny Zarząd Inspektora Głównego Służby Zdrowia w Królestwie Polskim na mocy ustawy z 16/28 I tego roku⁵⁷. Do nowo powołanego Głównego

⁵³ AGAD, R. Adm. III-78, Prot. 76 R. Adm. Król. Pol. z 7/19 VIII 1845 r., s. 351-355; ZP Adm. Król. Pol. Wydz. Ośw., t. III, Warszawa 1868, s. 343-348; J. Kucharzewski, op. cit., s. 295-300.

⁵⁴ AGAD, R. Adm. II – Prot. 46, R. Adm. Król. Pol. z 31 V/12 VI 1851 r., s. 321-324; ZP Adm. Król. Pol. Wydz. Ośw., t. II, Warszawa 1866, s. 364-367; J. Kucharzewski, op. cit., s. 333-353.

⁵⁵ Ustav o cenzure v Varszavskom Učebnom Okrugie, Warszawa 1841, s. 1-35.

⁵⁶ Szerzej o cenzurze: F. Ramotowska, *Warszawskie Komitety Cenzury w latach 1832-1915*, „Studia Warszawskie” t. VI, s. 265-294.

⁵⁷ AGAD, R. Adm. II-57, Prot. 7 R. Adm. Król. Pol. z 18/30 IV 1840 r., s. 1790180; DPKP, t. XXV, s. 123-132; Ustawa o Zarządzie Cywilno-Lekarskim Służby w Królestwie Polskim z 16/28 II 1840 r. Warszawa 1840, s. 2-71; J. Giedroyc, *Rada Lekarska Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego 1809-1867*, Warszawa 1913, s. 91-92.

nego Inspektora Służby Zdrowia, którym został Roman Czertykin, łączący tę funkcję ze stanowiskiem generał-sztabs-doktora rosyjskiej Armii Czynnej, należało w sprawach lekarsko-policyjnych wydawanie rozporządzeń w celu likwidacji epidemii, zarządzanie kwarantan, nadzór nad kadrą lekarską i weterynaryjną oraz udzielanie opinii władzom sądowym żądanych informacji. Do pomocy posiadał Radę Główną Lekarską, na czele której stawał jako przewodniczący. Jednocześnie Rada była najwyższą komisją egzaminacyjną dla kandydatów na urzędy lekarskie, weterynaryjne i aptekarskie.

Równolegle kontynuowana była polityka w kierunku zbliżenia Królestwa do Cesarstwa, a konsekwencją reformy szlachectwa z 1836 r. było narzucenie nowego prawa o tytułach honorowych i ustanowienie marszałków gubernialnych szlachty. Pierwszym aktem prawnym – *Prawem o tytułach honorowych* z 23 IX/5 X 1840 r., unieważniając poprzednie przepisy w tej mierze, wprowadzały na wzór rosyjski nowe zasady i kryteria uzyskiwania tytułów honorowych dla mieszkańców Królestwa Polskiego. Na starych zasadach utrzymywały ściśle wyszczególnione tytuły honorowe imienne nadane przez cara Aleksandra I⁵⁸. Drugim aktem prawnym, ukazem z 30 V/12 VI 1849 r., powoływano na wzór samorządu stanowego istniejącego w Cesarstwie marszałków gubernialnych szlachty w Królestwie Polskim. Sprawować mieli oni władzę opiekuńczą i rozjemczą nad wylegitymowaną szlachtą guberni, z prawem przewodniczenia w delegacjach szlacheckich i reprezentowania interesów szlachty wobec czynników rządowych. Byli urzędnikami mianowanymi na trzy lata z woli cara na wniosek namiestnika, w odróżnieniu od wybieralnych marszałków w Cesarstwie. W myśl ukazu czerwcowego 1846 r. pełnić mieli rolę rozjemców w sprawach międzydziedzicami a chłopami, występować z uwagami i spostrzeżeniami w kwestii włościńskiej do namiestnika i gubernatorów cywilnych. Do kompetencji marszałków należało też czuwanie nad sytuacją żywnościową guberni i funkcjonowaniem zakładów dobroczynnych⁵⁹.

Przejawem polityki unifikacji, ale o większym ciężarze gatunkowym, była likwidacja Rady Stanu i Sądu Najwyższej Instancji Królestwa Polskiego. Nastąpiło to ukazem z 6/18 IX 1841 r. Car Mikołaj I pod fałszywym pretekstem, że istniejąca od 1832 r. Rada Stanu „nie odpowiadała obecnemu położeniu”, rozwiązywał ją, podobnie jak Sąd Najwyższej Instancji⁶⁰. W miejsce wspo-

⁵⁸ AGAD, II RS sygn. 128, k. 1-175, Akta dotyczące nadawania szlachectwa, tytułów honorowych i znaku nieskazitelności służby 1833-1841 DPKP, t. XXVI, s. 49-81; patrz: F. Ramotowska, *Wstęp do Inwentarza II Rady Stanu Królestwa Polskiego z lat 1832-1841*, Warszawa 1971, s. XII-XIII; T. Demidowicz, *Rosyjskie ustawodawstwo społeczne...*, s. 119-121.

⁵⁹ AGAD, R.Adm. II-93, Prot. 5 R.Adm. Król. Pol. z 30 V/12 VI 1849 r. s. 411-412; DPKP, t. XLI, s. 267-287; szerzej H. Chamerska, *Marszałkowie szlachty w Królestwie Polskim 1849-1861*, [w:] *Ziemiaństwo polskie 1795-1945. Zbiór prac o dziejach warstwy i ludzi*, pod red. J. Laskiewiczowej, Warszawa 1985, s. 241-249; J. Willaume, *Jan Jezierski wobec sprawy chłopskiej 1850-1857*, [w:] *Wieś lubelska pod uwłaszczeniem*, Lublin 1964, s. 93-127.

⁶⁰ AGAD, R.Adm. III-62, Prot. 54 R.Adm. Król. Pol. z 10/22 IX 1841 r., s. 550-561; DPKP, t. XXVII, s. 330-335.

mnianych instytucji powoływano dwa departamenty warszawskiego Senatu Rządzącego, z kolejną numeracją porządkową obowiązującą w Cesarstwie – departamenty IX i X, obradującą wspólnie w Ogólnym Zebraniu Departamentu Rządzącego. Całość przepisów określających skład i kompetencje warszawskich departamentów zamknięta została w *Ustawie organicznej* z 26 III 1842 r. wraz z postanowieniem *O sposobie zanoszenia i rozpoznawania skarg na wyroki mocą ostatniej instancji dotąd wydane*⁶¹. W oparciu o nie do IX Departamentu należało rozpoznawanie spraw cywilnych i odwołań od wyroków Sądu Apelacyjnego, rozpatrywanie skarg dotyczących pociągnięcia do odpowiedzialności sędziów lub najwyższych urzędników sądownictwa cywilnego i administracji. X departament przejął rozpatrywanie spraw karnych z odwołania się prokuratorów i obwinionych od wyroków Sądu Apelacyjnego wydawanych w II instancji lub od decyzji tegoż sądu. Obok tego X Departament rozpatrywał skargi na wyższych urzędników sądownictwa i sprawy ich wykroczeń na podstawie dotychczas obowiązujących przepisów. Oba departamenty tworząc w swoich połączonych składach osobowych Ogólne Zebranie Departamentów Rządzącego Senatu, przy którym utrzymana została Heroldia Królestwa Polskiego. *Novum* stanowiło to, że ogólne Zebranie Departamentów Warszawskich Rządzącego Senatu, przyjmując poprzednie kompetencje II Rady Stanu, pozbawione zostały dwu ważnych prerogatyw: prawa układania projektu dla Królestwa Polskiego i rozpatrywania sprawozdań komisji rządowych. Budżet miał odtąd przedstawić do akceptacji carskiej Departament do Spraw Królestwa Polskiego, zaś rozpatrywanie sprawozdań istniejących komisji rządowych składanych przez dyrektorów głównych przejęła Rada Administracyjna. Nadzór nad przestrzeganiem procedur sądowych, jednolitością orzecznictwa w warszawskich departamentach Rządzącego Senatu na wzór rosyjski przeszedł w ręce dyrektora głównego KRSpraw, który funkcję tę sprawował przez prokuratorów.

Zniesienie II Rady Stanu i Sądu Najwyższej Instancji przeprowadzone wbrew art. 28-29, a w oparciu o art. 68 Statutu Organicznego z 1832 r. dezorganizowało dotychczasowy porządek prawny w Królestwie. Pozbawiało dawną organizację elementu kasacji, a sądy pokoju – prawa orzekania w pierwszej i zarazem ostatniej instancji. Wydłużały też drogę ostatecznego orzekania i obniżały i tak nie najlepszej sprawności sądów w Królestwie.

Następstwem zniesienia II Rady Stanu i Sądu Najwyższej Instancji i kolejnym aktem przejawu polityki unifikacji i rusyfikacji Królestwa z Cesarstwem i wprowadzenia wzorów rosyjskich było także narzucenie nowego kodeksu karnego. Ukazem do namiestnika z dnia 12/24 III 1847 r., „ażeby ustawy Królestwa były o ile można zbliżone do przepisów dla Cesarstwa wydanych”, car

⁶¹ DPKP, t. XXIX, s. 286-443; *Zbiór ukazów, postanowień i rozporządzeń dotyczących sądownictwa w Królestwie Polskim od 18 IX 1841 r.*, t. I, Warszawa 1841, s. 5-225. Patrz A. Korobowicz, *Reforma ustroju sądownictwa w Królestwie Polskim po 1863 r. Przygotowania i treść*, Lublin 1976, s. 20-28.

Mikołaj I wprowadzał nowy *Kodeks Kar Głównych i Poprawczych dla Królestwa Polskiego*, znosząc tym samym postępowy *Kodeks Karzący* z 1818 r.⁶² Nowy kodeks karny, będący nieco skróconym (1221 art.), prawie dosłownym przekładem rosyjskiego kodeksu karnego z 1845 r., narzucał normy prawne obowiązujące w sądownictwie karnym Cesarstwa. Przyjmując za zasadę *nulum crimen sine lege* – winę jako podstawę odpowiedzialności na wzór rosyjskiego kodeksu wprowadzał kary główne i poprawcze. Do kar głównych zaliczał karę śmierci, zesłanie do ciężkich robót, łącznie z piętnowaniem i chłostą od 80 do 200 razy w stosunku do osób niewyłączonych od kar cielesnych, zesłanie na osiedlenie na Syberii, połączone z chłostą od 40 do 80 razy w określonych przypadkach oraz zesłanie na osiedlenie za Kaukaz.

Do rzędu kar poprawczych kodeks zaliczał, po pierwsze, zesłanie na osiedlenie „na mieszkanie” do Syberii bez prawa powrotu, a dla osób wyłączonych od kar cielesnych roboty w poprawczych rotach aresztanckich, w połączeniu z chłostą; po drugie, zesłanie na osiedlenie w odległych guberniach Cesarstwa poza Syberią, z uwięzieniem w miejscach zesłania od dwu lat lub bez uwięzienia. Natomiast dla osób niezwolnionych od kar cielesnych zamknięcie w domu roboczym na okres trzech miesięcy do trzech lat; po trzecie, karę twierdzy od dwóch do sześciu lat z utratą niektórych praw i przywilejów; po czwarte, osadzenie w twierdzy na czas od sześciu tygodni do dwóch lat bez ograniczenia praw i przywilejów; po piąte, zamknięcie w domu poprawy na okres od roku do trzech lat; po szóste, zamknięcie w domu poprawy na okres trzech miesięcy do roku bez ograniczenia praw; po siódme, osadzenie w wieży na czas od trzech miesięcy do dwóch lat; po ósme, areszt na czas od jednego dnia do trzech miesięcy; po dziewiąte, naganę wobec sądu przy drzwiach otwartych lub zamkniętych oraz, po dziesiąte, kary pieniężne.

Zawierał również przepisy o karach dyscyplinarnych stosowanych jako sankcje szczególne wobec urzędników duchownych, wojskowych na służbie. Przewidywał kary tzw. różne niezwykłe, jako sankcje przy niektórych przestępstwach szczególnych. Najcięższe kary rezerwował nowy kodeks karny z 1847 r. wobec przestępców stanu. Karę śmierci i pozbawienie wszelkich praw przewidywał wobec tych, którzy targną się na życie, zdrowie lub cześć panującego oraz członków jego rodziny, wobec tych, którzy podzegli do tego czynu, a nawet za samo „przystąpienie do jakiegokolwiek przygotowania”. Karę śmierci przewidywał kodeks za rokosz przeciw władzy najwyższej i zdradę państwa. Wobec osób dopuszczających się przestępstw stanu stosowano poza karą główną także karę konfiskaty całego majątku. Kodeks kar

⁶² AGAD, R.Adm. III-85, Prot. 25 R.Adm. Król. Pol. z 1/13 IV 1847 r., s. 49-51; DPKP, t. XXIX, s. 45-519; *Kodeks Kar Głównych i Poprawczych*, Warszawa 1847, s. 2-911; szerzej W. Ćwik, *Wwiedienije ruskogo ugołownogo prawa w Carstwie Polskom*, „Archiwum Juridicum Cracoviense” R. 1975, t. VIII, s. 91-98; idem, *Prawo karne [w:] Historia państwa i prawa Polski...*, s. 541-556; patrz też W. Sobociński, *Ze studiów nad historią prawa karnego w Polsce porozbiorowej*, CPH t. XII, 1959, s. 214-254.

głównych i poprawczych wprowadzał surowe kary za przynależność do związków i towarzystw nielegalnych, zwłaszcza w stosunku do inspiratorów tajnych towarzystw. Podobne kary, tj. pozbawienie wszelkich praw, bezpowrotne wygnanie, sekwestr w majątku i zesłanie ustanawiał w stosunku do osób, które opuściły kraj bez pozwolenia i odmówiły powrotu na wezwanie władz. Łączył ponadto ten system kar z różnymi karami o charakterze religijnym, jak: pokuta kościelna, pozbawienie zabójcy pogrzebu. Znienawidzony został przez społeczeństwo Królestwa ze względu na antypolski charakter, za przesadne szermowanie karą zesłania i konfiskaty, dającą władzom zaborczym okazję do eliminowania z życia publicznego niepożądanych przez nią elementów i stanowczy charakter. Sankcjonował wcześniejszą praktykę przewagi kary zesłania i rot aresztanckich nad karą pozbawienia wolności, pozbawiony był wszelkich założeń polityki penitencjarnej. Narzucenie nowego kodeksu kar głównych było sprzeczne z art. 1, 8, 9 Statutu Organicznego z 1832 r.

W dziedzinie gospodarczej polityka unifikacji i rusyfikacji wyraziła się początkowo w likwidacji odrębnego systemu monetarnego i metrycznego. Początkowo ukazem z 21 I/2 II 1841 r. car nakazał, „aby rubel srebrny rosyjski przyjęty był w Królestwie za jedność menniczą i liczebną”⁶³. W tym celu polecał przeprowadzić niezbędne prace przygotowawcze do wprowadzenia w życie rozliczeń w nowej jednostce monetarnej, m.in. poprzez zobowiązanie Banku Polskiego do przygotowania biletów w rublach z podwójnym napisem, w języku rosyjskim i polskim. Równocześnie Rada Państwa Cesarstwa nakazała wprowadzić do Królestwa Polskiego rosyjski papier stemplowy⁶⁴. Następnie ukazem z 3/15 IX 1841 r. polecono „zrównać” system monetarny Królestwa z systemem przyjętym w Cesarstwie, przyjmując funt rosyjski za wspólną wagę menniczą dla Królestwa i Cesarstwa, a rubel srebrny za wspólną jednostkę monetarną. Papier stemplowy natomiast z dniem 1 I 1842 r. miał mieć herb Cesarstwa w znakach wodnych i stemplach. Rozszerzył wkrótce car zakres obowiązujących rosyjskich rozwiązań, zalecając – decyzją z 20 XII/1 I 1841/42 r. wprowadzenie wymogu prowadzenia wszelkiej rachunkowości w Królestwie w rosyjskich jednostkach monetarnych⁶⁵. Reforma monetarna o takim charakterze była konsekwencją polityki rosyjskiej prowadzonej w tej dziedzinie już od 1831 r. Stała w sprzeczności z postanowieniami Statutu Organicznego (art. 14, 34).

Dalsze rozwinięcie tej polityki stanowił ukaz z 19 IV/5 V 1849 r., w którym władze zaborcze nakazały wprowadzić w Królestwie Polskim „we wszystkich czynnościach, tak rządowych, jak i prywatnych, miary i wagi w Cesarstwie obowiązujące”⁶⁶. Wprowadzenie systemu rosyjskich miar i wag przyjętych do

⁶³ AGAd, R.Adm. I-60, Prot. 13 R.Adm. Król. Pol. z 18 II/2 III 1841 r., s. 566-569; Z. Żabiński, *Systemy pieniężne na ziemiach polskich*, Wrocław 1981, s. 197-199.

⁶⁴ AGAD, R.Adm. I-60, Prot. 15 R.Adm. Król. Pol. z 25 II/19 III 1841 r., s. 612.

⁶⁵ DPKP, t. XXVIII, s. 5-19.

⁶⁶ AGAD, R.Adm. I-88, Prot. 11 R.Adm. Król. Pol. z 3/15 III 1848 r., s. 250; DPKP, t. XXXIV, s. 388-391.

Królestwa z małymi odchyleniami (bez miary sztofu) zmierzało nie tylko do ujednoczenia miar i wag Królestwa z miarami i wagami w Cesarstwie i unifikacji w tej dziedzinie, ale szło w kierunku uzależnienia nowo wprowadzonych miar w Królestwie od miar rosyjskich. Miary miały odwoływać się nie do „natury”, lecz do wzorca platynowego przechowywanego w twierdzy Pietropawłowskiej. Unifikacja i rusyfikacja miar w Królestwie po podobnej reformie systemu monetarnego osłabiła odrębność Królestwa Polskiego nie tylko w dziedzinie gospodarczej, ale prawno-politycznej. Przyczyniały się obie reformy do wytworzenia chaosu na ówczesnym rynku, nie tylko wewnętrznym, Królestwa. Naruszały rozwiązania nie do końca sprawdzone w praktyce na obszarze samego Cesarstwa.

Konsekwencją podjętych reform systemu metrycznego monetarnego Królestwa na wzór rozwiązań w Cesarstwie było ustanowienie nowej, wspólnej taryfy celnej dla Królestwa, Cesarstwa i zniesienie od 1 I 1851 r. wewnętrznej linii celnej ukazem carskim z 13/25 XI 1850 r.⁶⁷ Poprzedzone to zostało stosowną reorganizacją Zarządu Celnego Królestwa Polskiego na mocy specjalnej ustawy z 1 XI 1850 r.⁶⁸ W myśl postanowień tam zawartych służba celna Królestwa, zorganizowana w trzy okręgi (wierzbołowski, kaliski, zawistowski) i komorę warszawską, podporządkowana została pośrednio Ministrowi Finansów Cesarstwa, a bezpośrednio Departamentowi Handlu Zewnętrznego tego ministerstwa, „na tych samych zasadach jak służba celna w Cesarstwie”. Namiestnik Królestwa Polskiego i Minister Finansów Cesarstwa po porozumieniu się mogli dokonywać uzupełnienia i zmian, „które nie będą przeciwne ogólnym przepisom celnym”. O wszystkich postanowieniach w kwestii handlu i sprawach celnych Minister Finansów zobowiązany był zawiadomić Namiestnika w celu ogłoszenia owych przepisów w Królestwie Polskim. Oprócz namiestnika żadna władza nie mogła wydawać poleceń służbie celnej. Wszystkie czynności urzędowe prowadzone być miały w języku rosyjskim, a korespondencja na rosyjskim specjalnym papierze stemplowym. Naczelnicy okręgów celnych w Królestwie zobowiązani zostali do przedstawienia raportów Departamentowi Handlu Zewnętrznego.

Wreszcie, pod pretekstem konieczności unormowania sytuacji prawnej „klasy handlującej” po przeprowadzonych reformach narzucił nową organizację kupiectwa w Królestwie na wzór „jakie ma ta klasa w Cesarstwie” ukazem z 28 V/8 VI 1851 r. *Prawo o gildiach kupieckich i ich urządzaniu* wprowadzało tymczasowo podział kupiectwa Królestwa Polskiego na dwie gildie do czasu „urządzenia trzeciej gildii zgodnie z ustawami Cesarstwa” (art. 1) *Ukazu*

⁶⁷ AGAD, R.Adm.IV-99, Prot. 78 R.Adm. Król. Pol z 21 XI/3 XII. 1850 r., s. 570-577; DPKP, t. XLIV, s. 349-365; H. Radziszewski, *Skarb i organizacja władz skarbowych w Królestwie Polskim*, t. I, Warszawa 1907-1908, s. 115-118.

⁶⁸ DPKP, t. XLIII, s. 349-365; Ustawa celna dla Królestwa Polskiego z 10 XI 1850 r., Warszawa 1851, s. 6-623.

i art. 2 *Urządzenia gildii*⁶⁹. Do kupców I gildii zaliczano posiadaczy minimum 15 tys. rs kapitału i opłacających roczną opłatę w wysokości 330 rs. Przyznawano im uprawnienia do zajmowania się bankierstwem oraz nieograniczonym handlem bezpośrednim lub pośrednim towarami zagranicznymi. Do II gildii kwalifikowano kupców mających kapitał w wysokości 6 tys. rs i opłacających rocznie 123 rs. Mieli oni prawo sprowadzania z zagranicy towarów do sumy 90 tys. rs i towarów tranzytowych o wartości 16 tys. rs na każdego wspólnika i 90 tys. rs rocznie. Wprowadziło nazwę dla kupca I gildii – kupca pryncypialnego lub negocjanta i nakazywało zaprowadzenie odpowiednich ksiąg. Na wzór rozwiązań zastosowanych w Cesarstwie „za szczególne zasługi” przewidywało przyznanie tytułu radcy handlowego lub obywatelstwa poczesnego. Wbrew zapowiedzi potraktowania jednakowego kupców rosyjskich z kupcami Królestwa faworyzowało kupców rosyjskich, a nawet włościan zajmujących się handlem, zwalniając ich od zaciągu wojskowego, a nie czyniąc tego wobec kupców Królestwa. Faworyzowało kupców rosyjskich, w tym kupców pochodzenia żydowskiego, przybywających do Królestwa, m.in. przez zwolnienie od wymogu zapisywania się do zgromadzeń kupieckich w Królestwie, wnoszenia opłat rejestracyjnych, wymogu wykazania się stosownym kapitałem i czynienia opłat na rzecz skarbu Królestwa.

Prawo o gildiach i ich urządzeniu w 1851 r., podobnie, jak wcześniejsze akty prawne upodabniające struktury społeczne Królestwa do Cesarstwa, stanowiło jeden z elementów szerszej polityki rusyfikacji i unifikacji w tym czasie. Nie odpowiadało jednak rozwojowi stosunków kapitalistycznych w Królestwie, rozbijało tradycyjne kupiectwo polskie. Sprzeczne było z intencją art. 19 Statutu Organicznego 1832 r.

Zniesienie granicy celnej między Królestwem a Cesarstwem stworzyło władzom zaborczym dodatkowo dogodną sytuację do podporządkowania, oddzielnie dotychczas funkcjonującego, Warszawskiego Komitetu Cenzury bezpośrednio Zarządowi Głównemu Cenzury Cesarstwa. Nastąpiło to mocą ukazu z 10 IV 1852 r.⁷⁰ Kompetencje Warszawskiego Komitetu Cenzury zawężone zostały jedynie do wydawania zezwoleń na własną odpowiedzialność na te nieznane książki, przywożone zza granicy, które uzna za nieszkodliwe, oraz do utrzymania cenzury wewnętrznej i zagranicznej wydawnictw periodycznych, gazet, utworów dramatycznych. Wszelkie decyzje o znaczeniu kluczowym i wątpliwe zastrzeżone zostały Zarządowi Głównemu Cenzury Cesarstwa. Warszawski Komitet Cenzury zwolniony został od przedstawiania comiesięcznych spisów zagranicznych książek zakazanych.

Skutki polityki unifikacji i rusyfikacji lat 1839-1856 dotknęły też Generalny Konsystorz Ewangelicki w Królestwie Polskim. Ukazem z 8/20 II 1849 r.

⁶⁹ AGAD, Komisja Spraw Wewnętrznych (dalej cyt. KRSW), sygn. 6918, k. 7-9. Zaprowadzenie gildii kupieckich w Królestwie Polskim 1851-1860; DPKP, t. XLIV, s. 191-315; T. Demidowicz, *Rosyjskie ustawodawstwo społeczne...*, s. 125-128.

⁷⁰ F. Ramotowska, *Warszawskie Komitety Cenzury...*, s. 280-281.

władze zaborcze, dążąc do dostosowania tegoż Konsystorza „do istniejącego w Cesarstwie porządku” opartego na zasadach każdego wyszczególnionego kościoła”, powoływał dwa konsystorze⁷¹. Do sprawowania opieki nad Kościołem wyznania ewangelickiego i jego wyznawcami powoływał specjalną ustawą Konsystorz Ewangelicko-Augsburski w Królestwie Polskim, powierzając opiekę także nad Hernhutami, czyli Braćmi Morawskimi, Mennonitami (art. 1 Ustawy) Zarząd nad kościołami ewangelicko-reformowanymi w Królestwie powierzał Synodowi Ewangelicko-Reformowanemu, zaś sprawowanie opieki bieżącej samemu Konsystorzowi.

Politykę lat 1839-1856 zamykały dwa akty prawne władz zaborczych, uderzająco podobne w intencji jak powołanie ONW z 1839 r., a dotkliwie osłabiające dotychczasową odrębność administracyjno-prawną Królestwa Polskiego. Pierwszym aktem tego typu było podporządkowanie funkcjonującego od 1840 r. oddzielnego Zarządu Komunikacji Lądowych i Wodnych władzom centralnym w Cesarstwie. Na podstawie decyzji carskiej z 5/17 XII 1846 r. zarząd ten przemianowany został w XIII Zarząd Okręgu Komunikacji Cesarstwa i podporządkowany, jako jeden z okręgów istniejących na obszarze Cesarstwa, Głównozarządzającemu Komunikacjami i Budowlami Cesarstwa⁷². Odtąd prowadzenie przez zarząd prac projektowych i inwestycyjnych na obszarze Królestwa, obsadę funkcji naczelnika zarządu i innych ważniejszych stanowisk uzależniono od Głównozarządzającego tą dziedziną Cesarstwa. Namiestnikowi zagwarantowano bezpośredni wpływ na politykę finansową i prowadzenie prac inwestycyjnych. Powołanie Zarządu XIII Okręgu Cesarstwa z przekształceniem dotychczas odrębnej struktury organizacyjno-prawnej Królestwa równało się też przyjęciu rosyjskich rozwiązań, jeśli chodzi o organizację wewnętrzną, poprzez utworzenie m.in. trzech oddziałów i pięciu objazdów. Usankcjonowanie i określenie budżetu Zarządu XIII Okręgu Cesarstwa nastąpiło ukazem z 23 V/4 VI 1852 r.

Druga o podobnym charakterze reforma była reforma poczty Królestwa Polskiego. Ukazem z 26 III 1851 r. funkcjonująca dotąd przy KRSWiD – Dyrekcja Poczty przekształcona została w XIII Okręg Poczty Cesarstwa⁷³. Nowo utworzony kolejny okręg pocztowy Cesarstwa podporządkowany został bezpośrednio Głównozarządzającemu Departamentem Poczty Cesarstwa. Dotychczasowemu dyrektorowi Poczty Królestwa Polskiego nadany został na wzór rosyjski tytuł Poczty Dyrektora Warszawskiego, zarządzającego XIII Okręgiem Poczty. Poczta Warszawa oddana została natomiast pod kierownictwo po-

⁷¹ DPKP, t. XLVII, s. 11-237; Ustawa dla Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Królestwie Polskim, Warszawa 1849, s. 1-109; szerzej: J.Glass, *Stan prawny Kościołów Ewangelickich w b. Królestwie Polskim i na kresach wschodnich*, „Rocznik Ewangelicki” R. 1925, s. 259-302.

⁷² DPKP, t. XXXVII, s. 421-425; *Zbiór Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Komunikacji Lądowych i Wodnych*, t. I, Warszawa 1866, s. 31-33.

⁷³ AGAD, R.Adm.IV-99, Prot. 76 R.Adm. Król. Pol. z 14/26 XI 1850 r., s. 464-469; AGAD, R.Adm. I-100, Prot. 20 R.Adm. Król. Pol. z 16/28 III 1851 r., s. 840-841 DPKP, t. XLIV, s. 327-335.

mocnika Poczty Dyrektora Warszawskiego. Obok przeorganizowania struktury wewnętrznej XIII Okręgu Poczty na wzór obowiązujących w tej mierze zasad w Cesarstwie, mianowania i udzielania urlopów odbywało się według stosownych przepisów rosyjskich. Wszelka korespondencja prowadzona była w języku rosyjskim. Nowy XIII Okręg Poczty Cesarstwa całkowicie zrywał zależność od władz Królestwa Polskiego, z tym zastrzeżeniem, że urzędnicy na wyższe stanowiska pocztowe w Królestwie Polskim byli mianowani po wcześniejszym porozumieniu się Głównozarządzającego tą dziedziną w Cesarstwie z namiestnikiem Królestwa i za jego akceptacją. Utworzenie XIII Okręgu Poczty Cesarstwa z istniejącej struktury placówek pocztowych istniejących na obszarze Królestwa oraz całkowite jego podporządkowanie Głównozarządzającemu Poczty Cesarstwa podważało w sposób najwyraźniejszy odrębność administracyjno-prawną Królestwa Polskiego i było sprzeczne ze Statutem Organicznym 1832 r. i statutem organizacyjnym KRSWDiOP z 1833 r.

Nadany Królestwu Polskiemu przez Czarza Mikołaja I po stłumieniu powstania listopadowego 1830/31 r., w miejsce Konstytucji z 1815 r., Statut Organiczny z 14/26 II 1832 r. znosił dotychczasową autonomię i jego najbardziej widoczne znamiona, Sejm i Wojsko Polskie, gwarantowaną Konstytucją 1815 r. Królestwo Polskie redukowało do pozycji jednej z prowincji Cesarstwa, gwarantując pewną odrębność administracyjno-prawną w zakresie administracji, sądownictwa i skarbu. W strukturze władz rządowych i administracyjnych utrzymywał Radę Administracyjną jako „organ szczególnego zarządu miejscowego Cesarstwa”. Przywracał Radę Stanu, ale odbierał kompetencje projektodawcze i sprawę budżetu, na rzecz Departamentu do Spraw Królestwa Polskiego przy rosyjskiej Radzie Państwa i Komitetu do Spraw Królestwa Polskiego. Reaktywował w strukturze władz Królestwa namiestnika, ale celowo nie określał jego rzeczywistych kompetencji, jaka skupiała się po 1831 r. w ręku I.F. Paskiewicza, głównodowodzącego I Armii Czynną. Utrzymywał centralne organy administracji Królestwa w postaci komisji rządowych, którym powierzał „interesa administracyjne” i podporządkowane im komisje wojewódzkie w województwach, komisarzy w obwodach, wójtów w gminach. Pomijał jednak cały aparat wojskowo-policyjny związany z trwającą okupacją. Zapowiadał powołanie instytucji przedstawicielskiej pod nazwą Zgromadzenia Stanów Prowincjonalnych dla całego Królestwa, rad wojewódzkich w województwach, zgromadzeń szlacheckich w powiatach oraz zgromadzeń w miastach i gminach, ale nie przyznawał istotnych kompetencji. Zachowywał Statut Organiczny z 1832 r. bez większych zmian organizację sądownictwa, ale nie zapewniał niezawisłości sądom i nie ujmował w ramy prawne istnienia sądownictwa doraźnego. W zakresie praw obywatelskich nie wykroczył poza to, co gwarantowała Konstytucja 1815 r., ale kwestię praw i wolności stawił pod znakiem zapytania z uwagi na karę konfiskaty, którą wprowadzał.

Jako akt prawny o znaczeniu zasadniczym dla funkcjonowania Królestwa Polskiego po upadku powstania Statut Organiczny z 1832 r. nie pozostał

na papierze. W toku procesu „ostatecznej organizacji” Królestwa w oparciu o art. 22-29, 35-36, 39-41 nastąpiło ukonstytuowanie się władz naczelnych, centralnych i terenowych. Uruchomione zostało sądownictwo w oparciu o art. 1, 55-67 oraz takie instytucje, jak Departament do Spraw Królestwa Polskiego i Sekretariat Stanu Królestwa Polskiego, zapowiedziane w art. 31-33. W oparciu o art. 18 rozwinęły działalność TKZ i Bank Polski. Zapis art. 11 władze zaborcze wykorzystały do ogłoszenia stanu wojennego w Królestwie w 1833 r., art. 12 do zalegalizowania praktyki sekwestru i konfiskaty, art. 13 do dowolnego zaostrzenia przepisów cenzury. Postanowienia art. 14-15 pozwoliły na dowolną eksploatację gospodarczą Królestwa Polskiego, a art. 20 do podobnej eksploatacji w materiale ludzkim. Z powołaniem się na postanowienia zawarte w formule art. 31 i 68 zaborca podjął szereg działań zmierzających do upodobnienia struktur społecznych Królestwa Polskiego do struktur w Cesarstwie Rosyjskim, m.in. poprzez narzucenie Prawa o małżeństwie, Prawa o szlachectwie z 1836 r. oraz pożądanych przez siebie zmian w administracji. Natomiast w latach 1839-1856 równoległe z kontynuowaniem polityki upodabniania struktur społecznych w Królestwie do podobnych w Cesarstwie, np. Prawo o gildiach i ich urządzaniu z 1851 r., podjęły przemyślaną politykę unifikacji i centralizacji Królestwa z Cesarstwem. W oparciu o art. 4 uregulowano sprawę następstwa tronu i regencji decyzją cara Aleksandra II z 21 V/2 VI 1855 r.

Zapisy art. 26 posłużyły władzom zaborczym do mianowań administratorów na diecezje rzymskokatolickie w Królestwie Polskim. Na różne artykuły powoływały się władze centralne Królestwa Polskiego, w tym dyrektorzy główni KRPS na art. 29 Statutu, każdorazowo przy przedstawianiu projektów budżetu Królestwa Polskiego na rok następny. Na art. 11 i 23 Statutu powoływała się administracja Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, starająca się bronić istnienia tej pożytecznej organizacji naukowej. Wykorzystując formułę zawartą we wspomnianym art. 68 Statutu, boleśnie uderżyły w odrębność administracyjno-prawną i istniejące odrębne struktury poprzez wydzielenie spraw szkolnictwa Królestwa i utworzenie Okręgu Naukowego Warszawskiego w 1839 r. Dokonały wyłączenia w 1846 r. spod gestii władz Królestwa spraw komunikacji. Powołano XIII Zarząd Okręgu Komunikacji Cesarstwa, a w 1852 r. – spraw poczty, także przez bezpośrednie podporządkowanie władzom Cesarstwa w postaci XIII Zarządu Okręgu Pocht. Realizacja zapisu poszczególnych artykułów Statutu Organicznego 1832 r. w omawianym okresie przechodziła ewolucję – od formalnego gwarantowania pewnej odrębności prawno-administracyjnej Królestwa Polskiego w pierwszym okresie do jej jawnego niszczenia w okresie drugim. Uwarunkowana była sytuacją wewnętrzną w samym Cesarstwie, sytuacją międzynarodową oraz możliwościami praktycznymi Cesarstwa. Antypolską politykę caratu w okresie międzypowstaniowym czasowo zahamowały reformy Aleksandra Wielopolskiego.